

PERMANENCIA DE LÉXICO ANTIGO NO GALEGO
ACTUAL: O CASO DE *QUITROGA*

*Xosé Afonso Álvarez Pérez, Xacinta Varela Martínez e
Antón Santamarina (coordinador)*

Instituto da Lingua Galega (USC)

Debemos deixar constancia do noso agradecemento a moitas persoas que nos achegaron información, fixeron suxestións ou axudaron de diversos modos. En primeiro lugar, aos compañeiros do Instituto da Lingua Galega, especialmente a Mónica Ares, Xulio Sousa e Flori Xoubanova. A Carlos Búa, polos seus interesantes consellos e suxestións sobre linguas prerromanas. Ao persoal do SITGA (Sistema de Información Territorial de Galicia), polo acceso á documentación toponímica. A Xabier Varela, por permitírnos empregar unha versión aínda en probas do *TMILG*. A Jesús Izco e João Saramago, por informacións referidas á botánica galega e portuguesa. A Dieter Messner polos datos de lexicografía portuguesa. Moi especialmente, a Antón Santamarina, quen supervisou este traballo, presentouno e guiounos por estes intrincados vieiros. Obviamente, todos os posibles erros son da nosa exclusiva responsabilidade.

O léxico de camadas lingüísticas antigas é maioritariamente o que se refire a aspectos non culturais, como expón o prof. Moralejo na súa contribución recollida neste mesmo volume. É raro encontrar palabras prerromanas no campo das institucións, das relacións sociais, da relixión ou mesmo na nomenclatura do carro ou do muíño. Son as palabras relacionadas coa realidade natural (a botánica e, se cadra, tamén algo a zooloxía) as que maiores posibilidades teñen de sobrevivir, entre outras razóns porque poden referirse a especies que son exclusivas de aquí, ou raras noutras zonas, e que os inmigrantes ou conquistadores tiveron que aprender dos nativos. Tamén o medio físico pode ter trazos específicos e nomenclatura para sinalalo; por iso entre as palabras que designan realidades xeográficas ou xeolóxicas

pode haber bastantes de procedencia paleohispánica. Pero é fóra do léxico común, no campo da onomástica xeográfica, onde máis testemuños hai daqueles estratos primitivos. Os nomes de ríos ou montes ou lugares habitados (se son grandes mellor, nos tres casos) son candidatos ideais para seren reliquias prerromanas; e hai moitas: cando Piel fixo a descrición toponímica do concello da Fonsagrada, deixou un 7% dos nomes de entidades de poboación entre os de etimoloxía escura, a inmensa maioría deles seguramente paleohispánicos. Como son preto de 40.000 as formas do nomenclátor (á parte dos ríos e montes), aplicando as porcentaxes de Piel, 3.000 nomes de lugares, cen arriba cen abaixo, entran nesta categoría. Claro está, todas as voces que hoxe son exclusivamente topónimos e maioritariamente opacos foron noutroza voces do vocabulario común. Só nunha proporción mínima o topónimo é aínda transparente, é dicir, correspóndese cunha voz do vocabulario común.

Un estudo sobre a permanencia de todo ese léxico antigo no galego actual daría un pequeno dicionario etimolóxico que ocuparía el só moitas sesións de simposio, supoñendo que fôsemos capaces de o facer, que non é o caso. Por iso nun primeiro intento de definir o título, de entre todas as voces candidatas a seren estudadas, decidimos quedar con unha da botánica (*queiroga*) e outra da xeoloxía (*lastra*). Pero cando se comezou a recolleita de materiais para ver qué se podía sacar, decatámonos de que a *queiroga* e os seus problemas de datos e etimoloxía eran o suficientemente complexos como para esixiren eles sós toda a atención. Por outra parte, trátase dunha palabra moi viva aínda hoxe, con documentación abundante ao longo de 1.500 anos e con bastantes problemas de tipo formal, que vale ela soa para dar unha idea da permanencia do léxico primitivo que anuncia o título da comunicación.

Seguramente que unha cousa parecida á que fixemos coa *queiroga* se podería facer coa *carqueixa*, coa *carrasca*, co *carballo*, co *amieiro*, coa *abedoeira*, coa *brínga*, co *torgo*, co *cádavo*, co *toxco*, coa *uz...* ou coa *lastra*, coa *pala*, coa *lama*, cos *cómaros*, co *trollo*, coa *touza*, coa *barcia* e así con moitas outras, aínda que non todas elas sexan á vez nomes comúns e propios.

A extensión da raíz que nos ocupa é claramente galega, ou ten en Galicia a representación máis abondosa. A medida que entramos en Asturias, León e Portugal a vitalidade da palabra decrece; fóra destes

territorios (dentro da Hispania), a palabra é de dubidosa existencia. Pero a Eva da humanidade non foi galega, senón africana; polo tanto, a orixe da linguaxe tampouco está en Galicia: calquera palabra que usemos hoxe tróuxoa alguén e ese alguén veu dalgún lugar de Europa. Tal vez aínda hoxe neses lugares de Europa hai individuos que comparten, moitos ou poucos, trazos xenéticos e culturais (lingüísticos) con nós. Os estudos de paleolingüística seguramente atoparán á *queiroga* paralelos noutros lugares. Neste estudo non se vai moi aló nesta busca, nin sabemos se se poderá ir moito máis lonxe, pero polo menos o material queda xunto. É, se cadra, o que se pode facer, porque, a partir dunha altura no tempo, a fonética e a semántica axudan pouco; dicir que vén da raíz *kar ‘duro’ é só un consolo, pero os feitos só xa esclarecen moito, e quedan xuntos para quen teña outros instrumentos de penetración nesas camadas lingüísticas.

Cando acabedes de ler todo o que aquí se diga, preguntarédesvos por que unha planta tan humilde tivo un nome tan tenaz, cando hai centos delas que teñen nomes latinos e gregos e milleiros doutras que non teñen sequera nome. Pero a queiroga a un labrador de hai douscentos ou dous mil anos dificilmente podía pasarlle desapercibida; agora que os montes están cubertos de piñeiros e eucaliptos a penas a vemos, pero antes destas pragas, a determinadas alturas –por riba das cotas do castiñeiro, da faia, do carballo ou da bidueira– os montes estaban cubertos de carpazas, das cales a queiroga é unha das máis rechamantes; os labregos de aínda hai cincuenta anos cavaban os montes e coa aixada fartábanse de revolver torróns cubertos de queiroga (e preferían torróns con queiroga e non con uz ou con toxo, que teñen raíces moito máis duras e profundas). Por riba diso, as queirogas teñen unha floración abundantísima, que chamaba a atención mesmo desde lonxe; os montes poñíanse vermellos cando florecía a queiroga en setembro e hai montes que se chaman «do Rubial» por iso. E ademais é unha planta moi melífera, que dá un mel moi espeso e tardío; cómpre lembrar que o mel debeu de ser un ingrediente esencial da dieta dos galegos durante miles de anos: os montes do oriente galego están cheos de curtiños (alvearizas) nos que podían caber ata un centenar de cobos.

E era útil por outra razón: antes de vir o o gas (petróleo) e o carburo para os candís, á parte das velas, usábanse para alumar as varas de queiroga, que son delgadiñas e longas; colgábanse na gramalleira ou

nun pasmón, poñáselles lume por unha punta e ían ardendo pouco a pouco cunha chamiña branca. A abundancia de nomes galegos para estas variñas de queiroga (ou outras plantas semellantes) indican o popular que foi este sistema de iluminación; Sarmiento recolle el só as seguintes: *chamizo*, *guizo*, *caveco*, *ardente*, *cañoto*, *cádavo*, *vela de orzo*, *gavizo*, *gancio* e aínda poderíamos engadir *garabata*, *garabeita*, *garabito*, *garamata* e se cadra máis, algunhas delas tamén con cheiro prelatino. Sarmiento tivo mesmo a ocorrencia de facer esta breve disquisición onomasiolóxica referida aos ‘garabullos que aluman’ nos versos das *Coplas*:

¿non vistes as mozas
nas noites de inverno
cando van catare
o viño por netos,
ou unha petada
á tenda mui lexos,
que levan na man
un gavizo ardendo,
órasme un cañoto
órasme un caveco,
oras xa un ganzo,
chamizo ou lumbreiro,
ou cádavo ou guizo,
que todo é o mesmo...?

Todo iso abundaba para que a queiroga fose coñecida para todos. Por riba, era medicinal: segundo o *Dioscórides*, era diurética, facía desinchar a vexiga e aclaraba a urina, aínda que é dubidoso que entre nós se empregase para isto, porque hai outras plantas máis eficaces. A abundancia e colorido da chorida das queirogas non lles pasou desapercibida aos poetas, que a tomaron algunha vez como fonte de inspiración. Noriega, que estaba namorado das terras da montaña, gustaba das cousas que se criaban nela; por iso é pouco considerado coas mozas ribeiregas e prefire as carpazonas, que son de carne dura e aguantan as friaxes e outras inclemencias, como fan as carpazas (carpaza, como se verá despois, é un sinónimo ou hiperónimo de queiroga). De aí vén tamén que a musa do poeta de Vallibria non sexa a que habita a veiga amena ou o souto nemoroso, senón a que mora nas terras frías agrestes da serra entre os toxos e as queirogas. Velaquí un dos varios textos queiroguentos de Noriega:

Musa queiroguenta

Pra arredá-la d'o seu huraño sino
 Debalde foi que se xuntase o medo
 Co-a imponente mudez d'erمو penedo,
 Co-a queixa vaga d'o harmonioso pino.

A musa queiroguenta que me asiste
 D'a rixidez d'os montes está ô cabo,
 Y-ama a flor mareliña, porqu'é triste,
 Y-a presenza d'o toxo, porqu'é bravo...

¿Mellor que a lus phebea? ¿ceyo torvo!
 ¿Antes que o pintasílgo? ¿Negro corvo!
 Entre seixos a augüña qu'ela bebe,

Son breñoso-los cimbros donde inverna,
 Y-é unha moza, descalza de pé e perna,
 Tripando cardos, encarando a neve!!

[Do Ermo 1944, 195]

1. DELIMITACIÓN DA FAMILIA DE *QUEIROGA* NA BOTÁNICA

O nome de *queiroga* (con todas as súas variantes) é usado para designar distintas especies e xéneros dunha mesma familia, as ericáceas. Esta familia engloba plantas ben identificables, coma o érbedo (ou albedo) e o arando, pero tamén un bo número de especies bastante semellantes entre si, o que explica a carencia de denominacións biunívocas.

Non é fácil delimitar a extensión xeográfica destas especies, pois é moi variable. Mentres que a *Calluna vulgaris* aparece en toda a Península Ibérica e NO de África (foi tamén introducida en América) e a *Erica tetralix* dáse en todo o cuadrante NO da Península, chegando a Toledo e Badaxoz, outras ericáceas gardan unha distribución máis restrinxida. Este é o caso, por exemplo, da *Daboecia cantabrica* ou a *Erica vagans*, propias da rexión eurosiberiana atlántica (no que respecta á Península, abrangue Galicia, NO de Portugal e cornixa Cantábrica).

Aínda que algúns lexicógrafos ou botánicos se aventuren a facer divisións estritas seguindo o nome vulgar, a realidade é que despois de examinar distintas guías botánicas de Galicia e arredores que recollían tamén a nomenclatura vulgar, chegamos a identificar ata 13 especies

distintas para as que se ten constancia do emprego do nome *queiroga* (ou algunha das súas variantes), sempre a carón doutras denominacións. A continuación, ofrecemos os resultados dunha cala en oito guías botánicas¹ de diferentes dominios:

EC: Ezequiel Carreira

FA: Flora Asturiana

FI: Flora Ibérica

FM: Flora Medicinal

FQ: Font Quer

IN: Incafo

LCN: Losada, Castro e Niño

NV: Nomes vulgares de plantas existentes en Portugal

• *Calluna vulgaris* (L.) Hull:

Arbusto moi ramallento, que pode chegar ao metro de altura; florece en setembro-novembro. Recibe no territorio galego os nomes de *queiroa* (LCN), *queiroga* (FM, FQ, LCN), *queiruga* (FQ, LCN), *queirúa* (FQ, LCN), *quíroga* (FM, FQ, LCN), *quíroa* (FQ, LCN) ou *queiruga de cruz* (IN, LCN), pero tamén de *uz montés* (FM, FQ, LCN), *carroucha* (FM, FQ), *carpanza* (EC, LCN), *carpaça* (LCN), *carrasca/o* (LCN) ou *urce do monte* (LCN).

No portugués úsase o nome *queiró* (FI) ou *queiró-das-ilhas* (NV) e *queiroga* (NV), pero tamén *leiva* (NV), *magoriça* (FI) ou *mongariça* (FQ, NV), *torga* (NV), *torga ordinária* (FI, IN, NV) ou *torga quebra-panels* (FQ), *urze* (FI), *urze* (FQ, IN, NV) e tamén *urze do monte* (FQ) ou *urze-roxa* (NV); nos Azores coñécese como *rapa* (NV).

En asturiano existe *queiriño* (FA, FQ), pero tamén se empregan nomes como *breso* (FA), *brecina* (FA), *bruga* (FA), *gorbiza* (FA) ou *urcias* (FA). Por último, en español existe a forma *quiribuela* (FI, FQ), *queribuela* (FM, FQ) ou *quírola* (FQ), palabras que coexisten con designacións como *bermeja* (FQ), *berozo* (FI), *berezo/a* (FM, FQ), *brecina* (FI, FM, FQ), *breso* (FI, FM, FQ), *biérco*² (FM, FQ), *biércol* (FQ), *biércol merino* (FI, FQ), *bruzca* (FI), *carpaça* (FI), *garbeña* (FI) e *mogariça* (FM, FQ).

¹ Pódese consultar na bibliografía final deste traballo a referencia completa destes libros, aquí citados en notación abreviada.

² Chama un pouco a atención esta forma con consoante velar xorda, ¿estaremos diante dun erro de lectura por *biérco*?

- *Daboecia cantabrica* (Huds.) W.D.J. Kock³:

Pequeno arbusto que pode acadar os 50 cm. e altura e flor violácea que aparece en acios terminais nas pólas; florece en xuño-outubro. É coñecida na xeografía galega co nome de *cubilón* (EC, LCN), *brezo* (LCN), *daboecia* (LCN), *tamborela* (LCN) e tamén, as formas que máis nos interesan, como *queiroga maior* (LCN) ou *queiruga maior* (LCN).

En Asturias coñécese como *brezo vizcaíno* (FA).

- *Erica arborea* L.:

Arbusto moi ramallento que pode chegar aos dous metros de envergadura e con características follas brancas (florece en marzo-xuño), que lle dan o nome en Galicia de *uz/urce/urceira* seguida do especificador *branca(l)* (EC, FI, IN, LCN), aínda que tamén recibe os nomes de *urriqata* (FI, IN, LCN) ou os máis xerais de *uz/uzza/urce*⁴ (FI, IN, LCN) ou *carroucha* (LCN).

En Portugal recibe o nome de *queiroga* (NV) ou *quiroga* (FI, IN, NV), canda o de *urze-branca* (FI, IN, NV) ou *torga* (FI, IN, NV), que se refire máis ben á raíz, empregada para obter un carbón de excepcional calidade; minoritariamente, recollemos tamén *betouro* (NV) e *urze-molar* (NV).

En Asturias é *uz* (FA) ou *rozpo* (FA) e no español ten un bo número de nomes, entre eles: *brezo arbóreo* (FI), *brezo blanco* (FI) ou *urce blanca* (FI).

- *Erica ciliaris* L.:

Arbusto de 30-80 cm., con talos retortos. Florece entre abril e setembro nas zonas húmidas da Galicia atlántica. Os nomes máis comúns que recibe en galego son *carpa(n)za* (EC, LCN) e *ca(r)roucha/carroncha* (FI, LCN), só ou acompañado de modificador: *c. de pelos* (LCN). Losada, Castro e Niño tamén recollen para esta planta as designacións *queiroa* e *queiruga veluda*; hai quen prefere un nome máis xenérico: *uz* (LCN).

³ NV documenta *queiró* para a variante *Daboecia azorica* (Tut. & Warb.)

⁴ Existe tamén a *Erica australis* L., que se coñece en Galicia como *uz moura(l)* (EC, LCN), *uz/urce vermella* (FI, LCN) ou *negra* (LCN) e en portugués como *urze vermelha* (FI, NV), *urzeira* (FI, NV) ou *chamiça* (FI, NV); non obstante, non atopamos ningunha forma do tipo *queiroga* para se referir a ela, polo que non a incluímos dentro do listado.

En portugués recibe os nomes de *car(a)paça* (FI, NV), *urze carapaça* (FI, NV), *cordões-de-freira* (FI, NV) e *lameirinba* (FI, NV).

No dominio asturiano recollemos tamén o nome *carroucha* (FA), coexistindo con *argaña* (FA). En español coñécese como *a(r)gaña* (FI) ou *moguerica/moguerita/moquerita* (FI).

- *Erica cinerea* L.:

Arbusto de ata 70 cm., é a ericácea máis abundosa en Galicia; florece en maio-setembro. Recibe numerosos nomes en galego: *carpaça* (FI, LCN), *carpaça de maio* (LCN), *carrascina* (FI, LCN), *carrasco* (LCN), *carroucha* (LCN), *garroucha* (FI) e *rubela* (EC), pero tamén *queiroa* (FI, LCN), *queiroga* (LCN), *queirota* (EC, LCN), *queiruga* (LCN) e *queiruga de tres follas* (LCN).

En portugués é o/a *queiró* (FI, NV)⁵, con alternancia de xénero, ou *urze-roxa* (NV).

En asturiano coñécese como *argaña* (FA). No español temos ese mesmo nome (FI); nese dominio tamén se empregan as seguintes formas: *brezo ceniciento* (FI), *brezo bermejo* (FI), *brecina* (FI), *carpaça*, (FI) *carrascina* (FI) e *carrasquina* (FI).

- *Erica erigena* R. Ross:

Arbusto que pode chegar a medir un metro e medio; florece en maio. Losada, Castro e Niño recollen para ela unicamente o nome de *queiruga*.

- *Erica lusitanica* Rud.⁶:

Arbusto que pode chegar aos tres metros de altura. En galego atopamos os nomes *torga* (FI) e *quiroga* (FI).

En portugués, *torga* (FI, NV) e *queiroga* (FI) ou *quiroga* (NV).

En español coñécese como *brezo blanco* (FI) ou *albar* (FI).

- *Erica scoparia* L.:

Arbusto que pode chegar aos dous metros de altura. Florece en maio-xullo. En galego recolleron Losada Castro e Niño os nomes de *breixo*, *careixón*, *torga*, *torgueira*, *urce*, *uz*, *uz florida*, *uz pequena* e *queiruga*.

En portugués chámase *urze-das-vassouras* (FI, IN, NV), facendo referencia ao seu emprego tradicional como vasoira, que xa aparece no nome

⁵ Normalmente, adscríbesele xénero feminino en portugués, pero o Houaiss (2001) pona como masculina (¿quizais por simplificación de *o mato queiró*?).

⁶ Aínda que está recollida en FI, Jesús Izco coméntanos que non existe esta especie en Galicia.

científico da especie; outras denominacións (recollidas todas en NV) son: *japonesa*, *mato*, *mónicas*, *moniqueira*, *móquenas*, *urze*, *urze-dos-matos* e *vassoura*.

Este uso doméstico tamén está presente no castelán, onde temos *brezo de escobas* (FI); existen igualmente os nomes *brezo blanquillo* (FI), *berozo* (FI) e *brecina* (FI).

- *Erica tetralix* L.:

Moi semellante á *Erica mackaiana*, que algúns consideran unha subespecie. Pode chegar aos 70 cm. de altura; florece entre maio e outubro, en brañas e piñeirais húmidos; por esa razón, recibe en galego os nomes de *queirño setembrino* (FI) e de *queiruga das brañas* (LCN). Outros nomes galegos son: *bugallón* (LCN), *carpa(n)za* (EC, IN, LCN), *carroncha/carroucha*, só (FI, IN, LCN) ou co modificador *das brañas* ou *de cruz* (LCN).

En portugués, *margariça* (FI).

En español chámase *brezo en cruz* (FI) ou *brezo tomillar* (FI).

- *Erica umbellata* L.:

Arbusto cativo que raramente supera os 40 cm.; florece entre febreiro e agosto. En galego coñécese como *queiroga* (LCN), *queirota* (EC, LCN) ou *queiruga de umbela* (LCN); outras denominacións son *carpaça* (LCN), *carrasco* (LCN), *carroncha* (LCN), *fopa* (LCN), *foupa* (LCN), *garroucha* (FI), *urce vermella* (LCN) e *uz* (LCN).

En portugués unicamente temos rexistrado o nome de *queiró* (FI, NV) e *queiroga* (NV).

En asturiano, *queiroga* (FA). Os nomes españois son: *quirola* (FI), *quiruela* (FI), pero tamén temos *brecina* (FI) e *mogariza* (FI).

- *Erica vagans* L.:

Talos de ata 100 cm., florece en xuño-novembro. Nace só en terras de substrato ultrabásico, xa anotara a súa rareza o xesuíta padre Merino (1980: II 259) no seu traballo: «Parece algo rara, habiéndola observado en pocos sitios, si bien en ellos copiosa». En galego recolléronse os nomes *carrasca branca* (LCN), *uz* (LCN) e *queiruga* (LCN).

En asturiano temos *uz* (FA) e *cauriotu* (FA). Os nomes españois son: (recollidos todos en FI): *berozo*, *biércol*, *borozo*, *brezo*, *brozo*, *bruco*, *rugón*, *ruyón* e *uz*.

Entrando xa na familia das cistáceas, LCN recollen os seguintes nomes para diversas plantas do xénero *Cistus*: *carpa(n)za* (e tamén *carpaça moura*), *carpaço*, *cisto*, *consolda* e *xara* (e tamén *xara moura*); pero tamén *queiroa*, *queiroga*, *queirota*, *queiruga* e *quiroga*. Por último, a *Frankenia laevis*

recibe o nome de *queiruga mariña* (LCN), xa que florece no verán en lugares recollidos de áreas litorais.

Dos datos anteriores dedúcese que non é posible identificar as designacións do tipo *queiroga* cunha única especie de planta, como se pode observar claramente no seguinte cadro:

Galego	Nome científico
	E.=Erica C.=Calluna D.=Daboecia
Queiroga	<i>E. umbellata</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>C. vulgaris</i> , <i>Cistaceas</i>
Quiroga	<i>C. vulgaris</i> , <i>E. lusitanica</i> , <i>Cistaceas</i>
Queiroa	<i>E. ciliaris</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>C. vulgaris</i> , <i>Cistaceas</i>
Quiroa	<i>C. vulgaris</i>
Queiroga maior	<i>D. cantabrica</i>
Queiruga maior	<i>D. cantabrica</i>
Queirota	<i>E. umbellata</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>Cistaceas</i>
Queirúa	<i>C. vulgaris</i>
Queiruga	<i>E. cinerea</i> , <i>C. vulgaris</i> , <i>E. vagans</i> , <i>E. erigena</i> , <i>E. scoparia</i> , <i>Cistaceas</i>
Queiruga das brañas	<i>E. tetralix</i>
Queiruga de cruz	<i>C. vulgaris</i>
Queiruga de tres follas	<i>E. cinerea</i>
Queiruga de umbela	<i>E. umbellata</i>
Queiruga mariña	<i>Frankenia laevis</i>
Queiruga veluda	<i>E. ciliaris</i>
Queiriño setembrino	<i>E. tetralix</i>
Portugués	Nome científico
Queiró	<i>C. vulgaris</i> , <i>D. azorica</i> , <i>E. cinerea</i> , <i>E. umbellata</i>
Queiró-das-ilhas	<i>C. vulgaris</i>
Queiroga	<i>C. vulgaris</i> , <i>E. arborea</i> , <i>E. umbellata</i> , <i>E. lusitanica</i>
Quiroga	<i>E. arborea</i> , <i>E. lusitanica</i>
Asturiano	Nome científico
Queiroga	<i>E. umbellata</i>
Queiriño	<i>C. vulgaris</i>
Cauriotu	<i>E. vagans</i>
Español	Nome científico
Querihuela	<i>C. vulgaris</i>
Quirihuela	<i>C. vulgaris</i>
Quirola	<i>E. umbellata</i> , <i>C. vulgaris</i>
Quiruela	<i>E. umbellata</i>

Estamos ante unha realidade complexa na que, como moito, se poderían distinguir dous niveis de uso:

- estrito: *queiroga* (e variantes) = *Calluna vulgaris*
- amplo: emprégase *queiroga* para se referir indistintamente a diversas ericáceas.

2. A DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA NO GALEGO MODERNO

Distínguense cinco grandes grupos de formas para denominar a nosa planta:

- forma *carpaça* e variantes: 83 ocorrencias.
- forma *queir-*: 45.
- forma *carrasco/a*: 12.
- forma *carroucha*: 4.
- outras formas: 10.

Para a redacción destas notas, tivemos en conta non só a cuestión do *ALGa* «1148-carpaça, queiroa», representada no mapa anterior, senón que tamén analizamos «1149-carqueixa, lavacuncas», «1171-urce, uz» e «1195-aulaga, aliaga, toxo (piorno)», xa que en todas elas había, nuns ou outros puntos, referencias á queiroga.

a) Sen dúbida, *carpaça* é a forma con máis éxito: esténdese por todo o territorio lingüístico galego, non sendo o sur de Pontevedra, que é terra de *carrasco* e o extremo norte da Coruña e Lugo, dominio de *queirogas* e *queiroas*. Coñece unhas cantas variantes: *carpanza* (15 ocorrencias, propia do leste de Lugo), *carpanzo* (só unha ocorrencia, en León) e *carpaço* (25 rexistros, case todas na provincia de Ourense).

É tamén frecuente que os informantes comparen a *carpaça*⁷ coa *queiroga*, sexa polo tamaño, pola cor da flor ou por ambas as dúas características; curiosamente, obsérvanse bastantes contradicións, motivadas seguramente pola diversidade das especies que se toman como referentes do xénero. Así, en C.13 [A Laracha] e Le.3 [Corullón]

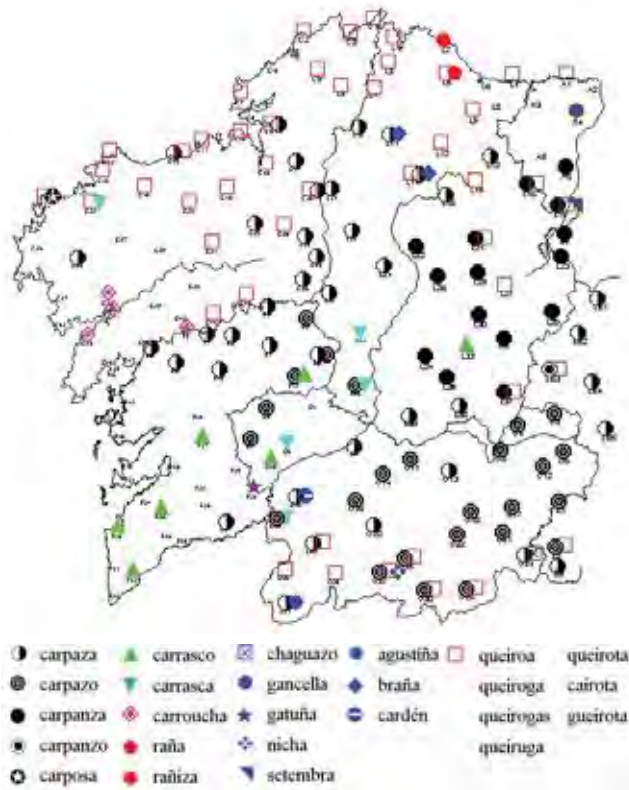
⁷ En sentido estrito, é denominación de varias especies de *Cistus*.

dise que é máis alta a *carpaça*; pola contra, en L.19 [Negueira de Muñiz] e L.37 [Quiroga] sostense que é máis baixa. En C.20 [Aranga] e O.25 [Cualedro] dise que a *carpaça* ten a flor colorada ou lila e a *queiroga* é amarela; porén, en A.1 [Tapia de Casariego] e L.18 [Castro de Rei] a *queiroga* ten a flor vermella. En O.27 [Baltar] din que a *carpaça* é diferente da *queiruga* (negra) e da *nicba* (branca). En O.19 [Padrenda] diferencian a *carpaça* da *carrasca* e en P.8 [Rodeiro] distinguen incluso tipos: *carpaça* (de gromos dereitos), *carpaço* e *carpaço rubial* (coa flor aviñada).

b) Con respecto a *carrasco/a*, son similares as ocorrencias da forma masculina (7) e da feminina (5). Como xa indicamos hai un pouco, é forma típica e exclusiva do sur de Pontevedra, aínda que tamén se filtra cara ao interior (especialmente, a forma feminina), pugnando con *carpaço*; hai un punto illado na Coruña (Vimianzo). En O.19 [Padrenda] dise que o *carrasco* é diferente da *carpanza*, pero non se precisa en qué consiste esa diferenza. Por último, aparece como resposta á cuestión «1149-carqueixa» en C.24 [Muxía] e L.26 [Láncara], neste último punto para comparalos, apuntando que o *carrasco* é máis miúdo cá *carqueixa*.

c) As *carrouchas* circunscríbense á área de influencia da península do Barbanza. Tan só en catro puntos é resposta á cuestión «1148-queiroga»: C.38 [Outes], C.41 [Noia], C.45 [Porto do Son] e P.3 [Baloira, A Estrada]; noutros puntos –precisamente, aqueles onde non existe resposta á cuestión 1148– aparece como resposta a outras preguntas:

- á da *carqueixa*: en C.39 [Ames] e C.42 [Teo] dise que as *carrouchas* son *carqueixas* pequenas. En O.25 [Cualedro], *carroucha* é un vocábulo de uso infrecuente, o que non é de estrañar, xa que se afasta da súa localización habitual no S.O. da provincia da Coruña.
- á da *urce*: en C.46 [Dodro] a *carroucha* é máis pequena e ten a flor morada ou rosa; en C.47 [Rianxo] úsase para estrar, coma o toxo, pero é máis pequena ca este e non ten picos; en P.6 [Catoira] apuntan distintos tipos de *carrouchas*: a mansa, a de olor (para o San Xoán) e a brava.
- á do *toxos*: en C.49 [Ribeira] contrapóñena á voz *pelaxa*, aínda que non se especifican as diferenzas.

Mapa 1. Resposta á cuestión «1148-Carpaza, queiroa» do *Atlas Lingüístico Galego* (material inédito)⁸.

3. TERRITORIOS ADXACENTES: ASTURIAS, LEÓN E PORTUGAL

Un estudo desta familia quedaría coxo sen un repaso, aínda que sexa rápido, polos dominios lingüísticos veciños ao galego.

⁸ Para maior comodidade do lector e non sobrecargar o mapa, optamos por unificar a representación das formas *queir-*; pode consultarse a distribución das diversas terminacións no apartado 9.

En Asturias atopamos –ademais do problemático *Quirós* que se trata no apartado noventa– un topónimo *Queirúas* en Luarca Valdés⁹. O *Diccionario de los bables de Asturias* sinala varias formas desta familia: *cairueta* («brezo»); *cairuetu*, -u («enebro, brezo»), *queirña* («brecina, brezo»); *queiruega* («Cairueta, planta del xéneru *Erica*»), *queirueta* («brezo, brecina»); *queirueta* («brezo»); *queiruetu* («brezo»). A maioría destas formas son corroboradas noutros dicionarios e recollas de material dialectal, onde podemos rescatar tamén algunha forma adicional, como *queruetu* («Enebro, arbusto conífero de hojas punzantes y bayas negro azuladas»), da man do *Diccionariu asturianu-castellanu* de Sánchez Vicente (2002).

Nótese a extraordinaria vitalidade da sufixación *-eta/-etu*, que precisamente observamos nas enquisas do *ALGa* como circunscrita ao galego de Asturias e puntos limítrofes de Lugo.

En León aparece algún dato máis, coa forma *quiruegas*, que o *Diccionario de las hablas leonesas* define como «Fem. pl. Urces pequeñas y de clase inferior»¹⁰. Hai que prestar atención a non incluír entre as designacións da nosa planta a forma *carigüela*¹¹, que designa propiamente o *Convolvulus arvensis*, isto é, a nosa *corregola/ota*.

No que respecta a Portugal, non aparecen demasiadas formas desta familia nos dicionarios. No proxecto de dicionarios portugueses de Dieter Messner, que recolle obras lexicográficas de todas as épocas, non aparecen rexistros ata o dicionario de Domingos Vieira de 1874: «Queiroga, uma especie de planta, hoje é appellido». Porén, hai un rexistro moi anterior, nunha obra do *Amatus Lusitanus*¹²:

⁹ A xuízo de García Arias (2000: 82-83), tamén faría parte da familia o topónimo *La Carúa* (en Llanes), pero é algo máis discutible.

¹⁰ Non indica a localización xeográfica destas formas, que están tiradas de obras escritas: L-MAR [= *Maragatería y tierra de Astorga*, de Alonso Garrote] e L-CUEN [= *Cuentos en dialecto leonés*, de C.A. Bardón]

¹¹ Con todas as súas múltiples variantes, recollidas por Le Men (2004) (s.v. *corriyuela*)

¹² *In Dioscoridis Anazarbei de medica materia libros quinque enarrationes eruditissimae Doctoris Amati Lusitani Medici ac Philosophi celeberrimi, quibus non solum Officinarum Seplasiariis, sed bonarum etiam literarum studiosis utilitas adfertur, quum passim simplicia Graece, Latine, Italice, Hispanice, Germanice & Gallice proponantur*. A primeira edición é de 1553 en Venecia (Gualterio Scoto), manexamos a edición de 1558 en Lyon (G. Rouillum), dispoñible en liña na Biblioteca Nacional de Francia (<http://gallica.bnf.fr>).

De Erica. Graecè [...] Latinè erice, erica: Hispanicè, Lusitanicè, queiro: Gallicè, bruyere: Theutonicè, Heyd.

Houaiss (2002) inclúe *cariola*, pero non se refire á nosa planta, senón á *Calystegia sepium*, unha parente da *Convolvulus arvensis* que mencionamos dous parágrafos atrás. Si que recolle como formas da nosa planta *queiró* e *queiroga*, nas dúas entradas que copiamos a continuación:

queiró: s.m. (sic) Arbusto (*Erica umbellata*) da familia das ericáceas, nativo do Oeste do Mediterráneo, de folhas lineares e flores em umbela; urze, urzedo-mato. 2. mesmo que MAGRIÇA, *Calluna vulgaris*. 3. mesmo que URZE, *Erica ciliaris*. Etim. obscura, formas históricas de 1899 *queiró* e *queirós*.
queiroga: s.f. O mesmo que TORGA (*Erica lusitanica*). 2. O mesmo que URZE (*Erica arborea*). Etim. obsc.

O *Dicionário de Morais* tamén incorporaba estas dúas formas e a maiores daba noticia doutra, como tamén fai, por outra parte, Cândido de Figueiredo:

queirós: s.f. O mesmo que *queiró* e *queiroga*.

É moito máis interesante, no entanto, que inclúa como designacións da nosa planta as voces *teiroga* e *teiró*, que xa apuntara Carolina Michaëlis, pero das que apenas temos constancia de uso:

*teiró*¹: s.f. [...] Planta silvestre, especie de urze.
*teiroga*¹: s.f. O mesmo que *teiró*.

Sínalase incluso unha forma *cheiroga*, propia de Trás-os-montes, que significaría tanto ‘urze rasteira’ coma ‘terra ruim’¹³. Non estamos certos da súa pronuncia; podería lerse [tʃejr’õɣa], pensando quizais nun cruzamento co verbo *cheirar*, ou, máis probablemente, ser [kejɾ’õɣa], cunha grafía (pseudo)etimoloxizante propia do portugués da época.

O *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea* da Academia das Ciências de Lisboa recolle todas estas formas (agás *queirós*), cunha definición similar ás anteriores.

¹³ Recollida tamén na RL V, 39 e RL XIII, 114.

4. PRIMEIRAS DOCUMENTACIÓNS ESCRITAS (REFERIDAS Á ONOMÁSTICA)

Pola natureza dos documentos, non é de estrañar que só se rexistrasen ocorrencias con valor onomástico. Para axilizar a consulta de textos, utilizamos dúas bases de datos automatizadas: para os documentos latinos empregamos o CODOLGA (*Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*), dirixido por Xosé Eduardo López Pereira (<http://corpus.cirp.es/codolga>); para os documentos galegos, empregamos o Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega, dirixido por Xavier Varela Barreiro, que no momento de elaborar a conferencia aínda non fora presentado en público e que actualmente está albergado en <http://corpus.cirp.es/tmilg>.

O elenco de variantes é numerosísimo, constátase que a alternancia de formas dentro desta familia é cousa que vén de antigo. Dentro de cada palabra, hai tamén un acusado polimorfismo gráfico, ao non haber unhas regras de escrita compartidas por toda a comunidade. Hai que ter presente ademais que non se pode deducir unha pronuncia inequívoca a partir destes testemuños gráficos. Sería demasiado fatigoso dar conta aquí por extenso de todos os resultados, polo que só ofreceremos unha escolma dos resultados máis representativos.

- *Carioca/Karioca/Carioga/Karioga*:

A forma máis antiga con presenza na lingua é *Carioca*, da que temos dous testemuños do ano 569, distintas versións dun mesmo documento recollidas por un lado no *Tumbillo* da catedral de Santiago (Risco 1796: 341-343) e por outro lado nun documento de Lugo (Risco 1796: 343-344)

civitas cum adjacentiis suis, quas tenent comites undecim, una cum *Carioca*, Sevios, & Cabarcos, quos comitatus undecim ego Nitigius Lucensis episcopus... quartus vero comitatus Suariae dicitur, & terminatur in *Cariocam*.

O texto refírese ao antigo condado de Carioca, que é citado outra vez no ano 929 nun documento do mosteiro de Celanova, a propósito do outorgamento dese territorio por parte do rei Afonso IV ao magnate Gutier Menéndez: «ordinamus vobis ad imperandum Commisso de *Carioca*, Carteliom, Laure medio, Sabiniano, & Loserio, & Orticaria» (Andrade 1995: 293).

Sobre a relación deste condado de Carioca co apelido *Quiroga* xa falou o Padre Sarmiento no seu *Onomástico Etimológico* (585-586) a propósito do escudo dese apelido, no que aparecían tres estacas que eran interpretadas como as armas empregadas nunha gloriosa batalla contra os mouros (citamos pola edición de Pensado 1999):

Creo que las armas del apellido *Quiroga* son tres estacas o troncos. Por no entender el origen, se imagina que hubo una reñida batalla contra moros, y en el Valcarze, y que los cristianos los molieron a palos con unas estacas. [...] Dice Sampiro que por los años de 970 hicieron los normandos un desembarco en la ría del Padrón [...], y que el gallego conde Gonzalo Sánchez los hizo retroceder, los venció y acabó con ellos, no con estacas, sino con las armas usuales.

¿Quién duda que si uno probase hoy que descendía de aquel conde Gonzalo Sánchez, no podía y debía formar un escudo de armas verdaderas sobre aquel heroico suceso? Hubo condes de *Cairoca* o de *Quiroga*. ¿No sería mejor que los de ese apellido probasen que descendían de esos condes, y no habría más que pedir, que el que se funden sobre una cosa tan dudosa o imaginada cual es esa batalla de las estacas? Estoy en que esas armas son parlantes. La voz *quiroga* significa un vegetable, y es el que llaman en Galicia *queiruga* y *queiroga*. Y es el brezo rastrero y también el arbusto. Así aquellas estacas son troncos del brezo o queiroga, significados por el apellido Quiroga.

Non podemos estar certos sobre o momento en que houbo sonorización da consoante velar e o son que representa este -c- intervocálico, pero o que é certo é que coñecemos xa unha forma *Cairoga* no ano 572, no Tombo Novo de Lugo:

veritatem exquirere ab antiquis, undecim comitatus, similiter servos, Cavarcos, & *Cairoga*, &c. quos comitatus undecim propriis nominibus designavimus, Nitigio ejusdem civitatis (Lucas 1986: 69-72).

Temos testemuños posteriores no Tombo de Samos desde o ano 872, en Astorga do ano 954 (Rodríguez Fernández: 1982: 278-279), e en Lugo de 1120 (Risco 1796: 296-301) e 1228 (Risco 1796: 359-361). Existe unha variante *Qairoga* en Samos, datada no ano 962 (Arias Cuenllas 1981: 343-345); alí mesmo, nun pergameo solto do ano 904 (Lucas 1986: 439-443), podemos ler *Caairoga*, que xa denuncia na grafía o proceso de palatalización da primeira vocal.

A variante gráfica *Karioca* tamén está documentada no Tombo de Celanova, en documentos do ano 937 (ff. 59vb-060ra) e en 940 (ff.

58 vb). É un pouco antes cando comeza a grafía con *g*: *Karioga* no ano 922 no Tombo de San Xulián de Samos, no mosteiro de San Xoán de Camba (sen data) e varias ocorrencias no tombro de Celanova desde o ano 931 (f. 60ra); dentro deste tombro, alterna continuamente na grafía con *Carioga*, documentada desde o 932.

• *Cariola/Kairola*

Polo tipo de variación desinencial, estas dúas formas poderían estar relacionadas coa familia de *queiroga*; de feito, para nomear esta planta en español temos *quiribuela* ou en asturiano *queiruela*. No entanto, hai que ter tamén presente que en portugués *cariola* refírese á 'corregola maior' ou 'saltasebes' (*correbuela* en español).

En concreto, temos *Kairola* no 853 no Tombo de Samos (ff. 18r-18v):

ibidem domnus Adefonsus concessit; in Laure monasterium Suveretum; ecclesiam in *Kairola* et villam. (Lucas 1986: 135-137).

A forma *Cariola* aparece por primeira vez século e medio máis tarde (ano 996), no Tombo de Celanova (ff. 118r-118v). Polos datos toponímicos que ofrece, está falando da parroquia de S. Breixo de Queiroás (Allariz), á que nos referiremos ao falar da toponimia actual:

villa quos vocitant Facalones iusta vocabulo Sancti Ieordii, subtus monte *Cariola*, discurrante rivulo Barvania (Andrade 1995: 447-449).

• *Keiroga/Queiroga/Queyroga*

Coa grafía *Queiroga* temos unicamente un testemuño, de 951, no Tombo do mosteiro de Samos (ff. 1r-1v). É maior a presenza de *Keiroga*: no Tombo de Celanova témola nos anos 955 (ff. 172va-172vb) e 983 (ff.170ra-170rb)¹⁴; en Samos (Tombo, ff. 22v-23v) aparece en 1175, máis de dous séculos despois da grafía *Queiroga*.

Na documentación galega prefírese a grafía *Queyroga*, que se recolle por vez primeira en Quiroga e Caldelas (Ourense) no ano 1281:

τ lo conuêto sobredjto mādamol a Pedro Móogo, notario de *Queyroga*, que fezelfe esta carta partjda per a. b. c. τ eu dona Tereyga Vafquez outorgola τ confirmoa (Maia 1986, doc 26: 75-76).

¹⁴ Tamén nun documento sen data (ff. 156ra-a56vb).

- *Quiroga*

É forma bastante tardía, pois aparece por vez primeira en textos de vestimenta latina en 1215 (Tombo B da Catedral de Santiago, ff. 111v-112v) e en vestiduras galegas a partir de 1258 (Montederramo).

- *Cheiruga*

Aparece só unha vez, ano 1156, no Tombo B da Catedral de Santiago (ff. 24r):

per portum de Lampani et lumbas per quas dividitur *Cheiruga* et ad pelaciis et per extremos terminos de Pasturiça versus Mirandam, et per alios suos terminos antiquos (Recuero 1998: 187-189).

- *Queyrna*

Recollémola unicamente nun documento de 1335 de Santiago de Compostela, referíndose seguramente ao lugar de *Queirúa*, no actual concello de Ordes:

Pero de Ben, clerigo de *Queyrna* (Justo 1991: 142, texto 149).

- *Queyros*

Nun documento de venda datado en 1307 e localizado na zona de Orcellón (Ourense) atopamos esta forma:

Fernan Eanes de Mouriz, Domingo Ares de Seoane, Pay Martinez de *Queyros*, Johan Alvo de Castro (Romaní 1990-93: 1266).

- *Queirogaa*

Esta peculiar forma, con reduplicación gráfica da vocal final que parece denunciar unha pronuncia oxítone, aparece por vez primeira nun pergameo solto latino, con data de 1265, pertencente ao mosteiro beneditino de San Andrés de Órrea, no concello da Golada (Fernández de Viana 1977: 29).

in tota terra de Lemis et de *Queirogaa* et de Caldelis cum cautis, directuris, iuribus et pertinentiis suis.

A primeira documentación nun texto galego é algo posterior, do ano 1300, nun arrendamento monfortino:

arrendamos a uos, Loppo Rrodriguez de Caldelas, caualeyro, por en uoffos dias tan fola(m)ente a noffa grania de *Queyrogaá* a que dizẽ Santa Maria [...] τ cũ todolos outros noffos herdamentos τ cafas τ perfeytos que nos

auemos τ á áuer deuemos en todo termino de *Queyrogaá* que o teñades de nos τ por nos en uoff(o)s d(i)as tan folamente τ nõ mays. (Maia 1986, doc. 8: 50).

- *Kariuge*

Nun pergameo solto do mosteiro de Carboeiro de 1104 aparece a forma *Kariuge*, que sería moi suxerinte relacionar coa nosa planta:

Doçon sub aula sancto Petro uilla quos uocitant Soua et *Kariuge* que fuit de nostra [P] Aldoncia, ab omni integritate cum omnia (Lucas 1957-1958: 279-280).

- *Keirogas*

Atopamos esta forma no Tombo de Celanova, nun documento con data de 1087 (f. 41v). Non podemos estar certos da súa acentuación, presumiblemente oxítona:

in terra de *Keirogas* villa quam dicunt Pumares medietate integra quam abui de avolo (Andrade 1995: 156-157).

- *Queirogaas/Queirogãas/Quirogaás*

Nunha doazón, en Monterrei (Ourense), datada no ano 1292:

Pedro Mjguelles, prelado de *Queirogaas*, τ Ffernan Effiteuez de Monte Rey, Pedro Domýges, merquador, Pedro Martinz de Uyrí, don Uyçente, Johan Pha(?) de *Queirogãas* (Maia 1986, doc.59: 142).

Quirogaás é forma moito máis tardía, pois non a documentamos ata a segunda metade do s. XV (1451, en Celanova).

- *Queiroaas/Queyroaás*

Atopamos por vez primeira esta forma nun pergameo solto da catedral de Ourense do 1224, en dúas ocasións. A reduplicación da vocal incita máis ben a pensar nunha forma oxítona:

quartam partem ecclesie Sancte Eulalie cum suo cellario. in *Queiroaas* unum casale. in Silvela duo casalia cum suis leiris (Duro 1996: 96-98).

En galego, a primeira documentación aparece nun testamento de 1302 referido á actual parroquia de San Breixo de Queiróas (concello ourensán de Allariz):

Johán Beeytes, prelado de San Veréixemo de *Queyroaás* (Ferro 1996: doc 39).

- *Keiroganes/Keiruganes*

No Tombo de Celanova (ano 1029) atopamos unha interesante forma *Keiruganes*:

in Olinbria villa quos fuit de Vimara (...) *Keiruganes*, Villa Maiore, Pepini, Castrelos. de Ortiga, Nozedo, Villela, Alvarellus... (Andrade 1995: 626-627).

Atopamos neste mesmo tomo¹⁵ outro *Keiruganes* en 1041 e a variante *Keiroganes* en 1031. Sorprende un pouco esta forma con consoante nasal. O máis plausible quizais sexa pensar nunha hiper-corrección: atopando formas descendentes de -ALES que xa perderan o -L-, o escribán interprétaas como formas que perderon unha nasal intervocálica e procede a restituílas. Outra liña de explicación sería que efectivamente existisen formas con sufixo -ANES, pero quedaría por explicar cal era o valor efectivo dese sufixo: ¿abundancial? ¿xentilicio?... Aínda máis, no galego moderno podemos observar que hai determinadas zonas onde os -ás (procedentes, p.ex., de -ALES) pasan a pronunciarse -áns, coma Ramiráns ou Cividáns; ¿aconterecería xa este fenómeno no s. XI?

- *Queirugaes/Queyrugaes*

Atopamos en Monterrei, nun documento notarial en galego do ano 1274, unha forma semellante á do anterior apartado, pero sen trazas de nasalidade; nótese tamén a alternancia gráfica dentro do mesmo texto. Neste caso é totalmente indiscutible o valor toponímico de ambas as dúas ocorrencias:

Eu Ruy Vaafquez de *Queyrugaes* [...] vendo a uos, don Gill, abbade de Santa Maria de Mõte de Ramo τ ao cõueto delfe mijfimo lugar o meu caffar que eu ey en *Queirugaes* τ todo quanto al y ey feito τ por fazer, sacado ende a erdade do foro [...] (Maia 1986, doc. 53: 129).

- *Kariocanos*

No Tombo de Celanova (ano 952) atopamos tamén esta forma de xentilicio. Nótese que mentres que o topónimo que aparece no texto é *Carioga*, o nome dos habitantes é *kariocanos*, cunha grafía máis conservadora:

¹⁵ ff. 628-631 e 053va-054ra (2 veces), respectivamente.

concedo pro anime mee remedio villam in *Carioga* que est iuxta Sanctum Tyrsum quam comparavi de homines *kariocanos* nominibus, Hiquila, Hermegildo, Servando, Rafrac, Arguado (Andrade 1995: 245).

5. A PRESENZA NA LEXICOGRAFÍA GALEGA E NOS DOMINIOS LINDEIROS (APELATIVOS)

Para esta recolla, baseámonos fundamentalmente no *Dicionario de Dicionarios* coordinado por A. Santamarina, que integra nunha soa obra os repertorios léxicos clásicos do galego¹⁶. Dada a enorme variedade de formas existentes, optamos por sinalar só os testemuños que consideramos máis importantes, por non prolongar en exceso este traballo.

5.1. *Frei Martín Sarmiento*

Como non podería ser doutro modo tratándose dunha planta, o frade bieito é dos primeiros en prestar atención á nosa queiroga. En concreto, será no seu *Onomástico etimológico de la lengua gallega* (1757-1762) onde dedique unha especial atención ao tema, comparando as denominacións galegas, españolas e portuguesas para esta familia:

Acaso *ulex* será voz gallega antiquísima, de las impenetrables, pues Plinio la pone como vulgar y de la provincia. La voz *ilex* latina hará creer que el *ulex* es latino. Y la voz griega *tetralix*, que es especie de urce, que conozco mucho. Hay dos arbustos urzes o brezos, uno de flor blanca y otro de flor colorada. También hay dos urzes rastreros, ambos de flor purpúrea. El más común tiene la hoja como el urze arbusto. El menos común y muy hermoso tiene la hoja coma la del taray y del cedro que vi en Galicia, esto es, como si fuese un cordón compuesto de cuatro cordoncitos de un fino verde. [...]

Este urze rastrero, en general, tiene muchos nombres en Galicia, de los cuales hablaré cuando trate de los vegetales que se crían en aquel reino. En común se llama carrasco, en algunas partes carpazo o carpaza, pero mal. El nombre más propio es el de queiruga o queiroga. Y de ella tomó el nombre el Valle de Quiroga y la nobilísima familia gallega de los Quirògas.

¹⁶ Se non se especifica nada en contra, as citas están tiradas desa obra, á que remitimos para as indicacións bibliográficas.

Aquí llegaba, cuando se me ofreció ver lo que decían los portugueses. Amato Lusitano no quiere que sea el urze árbol la verdadera *erica*, sino el urze rastro, al cual llama queiro. De éste tomaron los botanistas extraños para decir que la *erica* se llama en español breço y queyro, siendo así que queyro por el ey no puede ser castellano, sino portugués o gallego. Amato da a entender que la verdadera *erica* o queyro (o en gallego queiroga) es la *tetralix*, que cité, de Plinio. [...] El Padre Bluteau no pone tal voz queyro, sino urze por *erica*. Pero me ha sorprendido el Padre Benito Pereira, pues, aunque tampoco trae la voz queyro, pone esta expresión: Urze. *Erica, cae, erice, es, y ulex, icis*. Hasta hoy jamás había tropezado con este texto, pues sólo leyendo a Plinio reflexioné que *ulex* era el urze. Celebré no obstante el tropiezo, pues con él se comprueba mi reflexión. En ningún botanista antiguo ni moderno hallé el verdadero significado de *ulex*, y así me consideraba como el primero que le había hallado. Poco importa que lo sea o no como se manifieste la verdad y se corrijan los botanistas modernos (§§ 318-321).

Xa comparara anteriormente os nomes das linguas peninsulares no *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables* (1754-1758):

Quirihuela, en español, y queiro¹⁷ en portugués. Dice Bauhino, libro X, pág. 554, que así llama Clusio a la *erica vulgari humilis*. Es, creo, la queiruga (§ 834).

Ocúpase da nosa planta en moitos lugares desta obra, especialmente para indicar a diverxencia de denominacións¹⁸:

En Setados [concello das Neves, Pontevedra] se llama *carrizo; carrasco*, Pontevedra; *carpaza* (mal); *carpaza blanca*, flor purpurea. *Erica* y *rañiza*, *carpaza readiga*, flor blanca; *urce montes*, Bierzo; *torgo*, su flor (y raíces); *Topas*, Orense; *Tuergano*, raíz¹⁹.

Son nombres [carrasca/o, carroucha, carpaza, queiruga] que se suelen confundir entre sí en Pontevedra, pero no tierra adentro (§ 647).

¹⁷ A respecto desta voz, indica Pensado (1999: I 95) da súa edición que «el portugués *queyro* va siempre, como en las fuentes de donde procede, sin acento, y es de suponer que esté por *queirón*».

¹⁸ Ademais de nos lugares citados, trátaa, con distintas grafías, nos epígrafes 37, 84, 852, 1031-1034, 1555, 1633, 1687, 2342-2343 (*queirño septembrino*), ademais de en varios lugares do *Borrón*.

¹⁹ Lista do *Borrón de varios nombres gallegos de vegetables*, apéndice do *Catálogo de voces vulgares y en especial voces gallegas de diferentes vegetables*.

A respecto da forma *carrizo*, hai que dicir que en Muras (Lugo) é usada hoxe para denominar a espadana, como por outra parte é habitual no portugués; agora ben, X. L. Couceiro (1976) recolleu para *carriza* en Feás o significado ‘arbusto muy flexible que crece entre el tojo’, que si lle podería acaer ben á nosa planta.

É interesante notar que as designacións do tipo *carpaça* (e variantes: *carpança*, *carpaço*...), que Sarmiento indica que se empregan equivocadamente nalgúns zonas, son hoxe as formas con máis extensión xeográfica. ¿Sería tamén así no tempo de Sarmiento ou expandíase daquela esa palabra e estamos ante as consabidas reaccións dos puristas? Este problema de multiplicación de denominacións vulgares xa fora advertido polo frade berciano no *Viaje que el Padre Sarmiento hizo a Galicia el año 1745*:

Son nombres gallegos de unas mismas plantas en distintos parajes, v. g.: a la carpaza que parece urce pequeño, y es de flores purpurinas, como cascabelitos, llaman *queiruga* o *queiroga*. Y a la flor, que apetecen las abejas, *torgo* hacia Santiago. En Pontevedra *carrasca*.

A la carpaza que parece carqueixa, y tiene las hojas medianas y distintísimas de la carpaza con flores amarillas, llaman en Pontevedra *carrasco*. En Salnés *carrucho dos bois*, y es la queiruga blanca o carpaza de flor amarilla.

Hay también del primer género una que en lugar de flores purpurinas las tiene blancas. Y otra del segundo género, que en lugar de tener las flores amarillas las tiene blancas, pero las hojas son más largas, anchas y verdinegras; y a ésta oí llamar hacia Malpica: *carrasca das viñas*, pues la tierra que las produce, o el trovisco, se supone muy apta para vino (96v-97v).

Sarmiento atrevese a postular unha etimoloxía, e así o fai en varios lugares da súa obra, pero supoñendo bases distintas. Non se trata de incoherencias ou vacilacións por descoido, senón que, como é sabido, Sarmiento nunca fixo unha revisión nin unha preparación dos seus numerosos escritos con vistas a unha edición. No *Viaje a Galicia* coloca como base de todas estas formas arriba citadas a voz latina *carex* ‘carrizo’:

Por la voz carrucho dos bois, se puede conjeturar que la voz latina *carex*, *cariás*, con sus derivados, inflexiones y analogías es la fuente de carrasco, queiruga, y acaso de carqueixa (sino de querquisa)²⁰ y de las voces

²⁰ Cf. tamén «La carqueixa, que tiene las flores amarillas no tiene propiamente hojas pero las tiene como cartilagineas del ramo, y son dos o tres seguidas de la figura de la hoja del car-

Carracedo, etc. *Caricetum*, v. g., doblando sempre la r por regra general, y así averigüese bien (96v).

Nas *Conjeturas*, dá dúas opcións máis: por un lado, propón unha forma *chironia/cheironiam*, que atopa en Bauhino; por outro, chama en causa unha suposta base *chamae-erica* (debuxa un percorrido evolutivo *queimerica, queirica, queiriga, queiroga, queiruga*). Claramente, ningunha destas hipóteses ten o rigor científico requirido na moderna etimoloxía.

5.2. Outros lexicógrafos

O resto dos lexicógrafos non lle dedica tanta atención a esta planta, pero si que salta á vista a diversidade de formas recollidas nos diferentes dicionarios. Hai que ter ben presente para a mellor comprensión destes datos a tradicional tendencia a papeletizar, moitas veces con pouco xuízo crítico, dicionarios anteriores, o que supón que se vaian perpetuando certas definicións na tradición lexicográfica, con independencia do seu rigor.

A continuación presentamos un rápido repaso polo tratamento das formas *que(i)r-* para a nosa planta nos distintos dicionarios:

- *queirotas*:

Recollida unicamente por Acevedo; límitase a remitir a *queirotas*. Atopamos nos cadernos inéditos do *Atlas Lingüístico Galego* esta forma unicamente unha vez, en Tapia de Casariego; non sorprende esta coincidencia, pois este dicionario é unha recolla de léxico dos concellos asturianos de fala galega.

- *queira*:

‘Clase de carrasco grande’. Recóllea Elixio Rivas (*Frampas III*) en Vilar de Sarria.

- *queiroa*:

É unha forma que aparece en case todos os dicionarios, desde Sobreira (*queyróa*). É interesante constatar que se aprecia continuamen-

ballo, y así sospecho que la voz carqueixa, cerquiño, cerqueira todo viene de *quercus*» (*Viaje*, 44v). Sarmiento ten tamén un estudo monográfico sobre esta planta: *Disertación sobre las eficaces virtudes y uso de la planta llamada carquesa, conocida en Galicia por el nombre carqueixa*.

te nas definicións o cruzamento de denominacións que xa apuntara Sarmiento. Reguera dinos: «planta chamada así en La Coruña, en Arzúa le llaman *carpaza branca*, en Santiago y otras partes *carqueixa*. De Queirúa vienen los apellidos de personas y nombres de pueblos Queirúa, Queiruga, Quiroga, etc». Cuveiro anota que é voz propia da Coruña, fronte a *carrasco* en Pontevedra, e para a definición remite a *carqueixa*, mentres que Porto define *carrasco* como ‘carqueixa, queiroa’. O dicionario da Real Academia recollea en varias entradas, sempre facendo evidente a xa comentada confusión de denominacións:

carpaza: En algunas comarcas llaman carpaza a la carroucha, a la queiroa y aun a la carqueixa.

carqueixa: la carqueixa boeira, en algunas localidades, recibe el nombre de carpaza, carrasca y queiroa.

carrasca: en algunas localidades llaman así al brezo y también a la carqueixa boeira y a la queiroa.

É significativo o caso de Carré; na súa primeira edición publica o seguinte:

carqueixa: s. f. Mata leñosa, de la familia de las umbelíferas, parecida a la retama. Véase *queiroa*.

queiroa: s. f. Cisto. Jara. Planta de monte de tallos leñosos y hojas pequeñitas. Produce unas florecillas encarnadas y semejantes a farolillos. V. *carpaza*.

carpaza: s. f. Cisto. Género de plantas parásitas. Jara. La hay de flor amarilla y de flor encarnada.

En cambio, na cuarta edición amplía un pouco o panorama e modifica algunhas cousas:

Carpaza: s. f. Brezo, arbusto ericáceo, muy ramoso, de madera dura y raíces gruesas.

Carqueixa: s. f. Carquexia. Mata leñosa, de la familia de las umbelíferas.

Carrapata: s. f. Cisto. Véase *queiroa*.

Queiroa: s. f. Cisto. Jara. Planta de monte de tallos leñosos y hojas pequeñitas. Produce unas florecillas encarnadas y semejantes a farolillos. Véase *carpaza*.

Queirota: s. f. Cisto, jara. Véase *queiroa*.

Chama enormemente a atención a definición da nosa planta como ‘cisto, jara’, xa que pouco se parecen estes dous vexetais no aspecto físico, especialmente na época de flor. Esta peculiar definición foi recollida por vez primeira en Carré (s.v. *queiroa*) e salta de alí a Aníbal

Otero²¹ e tamén a José Ibáñez (que lle debe moito ao propio dicionario de Carré). É certo, non obstante, que se usa abundantemente *carpaça* para dar nome ao *Cistus psilosepalus* e quizais de aí veña a confusión.

Moito máis detallada será a definición de Eladio Rodríguez, que recupera bastante material do dicionario da Real Academia (1913-1928). Sinala constantemente o que xa vimos antes: nalgunhas comarcas galegas confúndense as denominacións de *carpaça*, *carroucha*, *carqueixa* e mais *queiroa*. Dentro da entrada *carqueixa* indica que hai diversas variedades desta planta e dálles os nomes *carpaça*, *carrasca*, *queiroa* e *berba de ouro*, pero equivócase de cheo ao encadralas na familia das leguminosas. Dentro da entrada *queiroa* recolle o seguinte: «Uno de los nombres con que se conoce en Galicia la quiruela o quirivela, variedad de brezo o cisto, que también se llama *carpaça* y *queiroga*». No apéndice ao seu dicionario²² inclúense diversas variantes: *queira*, *queiroga*, *queirota* (Trabada), *queiruga* (en Verín).

- *queiroga*:

Aparece por primeira vez en Sobreira, coa grafía *queyroga*. No dicionario de Cuveiro lese *quieroga*, pero é unha erro, como denuncia que non siga a orde alfabética. Valladares defínea, canda *queiroa*, como ‘carpaça’. Tamén a inclúen os dicionarios de Rodríguez, Leiras e Filgueira, mentres que Aníbal Otero testemuña o seu uso en Martín (Baleira). Eladio Rodríguez inclúea no seu dicionario e remite a *queiroa* para a explicación; no Apéndice engádese que en Trabada se emprega tamén *braña* con este significado e, de feito, aínda hai evidencias dese uso no material do *ALGa* do norte da provincia de Lugo. Carré (4ª ed.) sinala tamén a existencia das variantes *queiruga* e *quiroga*; indica ademais que no uso figurado é un nome que se aplica «al que es flaco y flojo». E. Rivas, na voz *breixo* (aboada no Incio), dinos «Es una arbustiva de monte, ericácea, también llamada *queiroga* y *queiruga*».

- *queirota*:

Recollen esta variante Leiras e Acevedo. Aníbal Otero dinos na súa *Contribución 3*:

²¹ En *Contribuciones...* 3, hipotetizando a procedencia dun tema **carr-*.

²² Non é obra súa, senón que se funden voces procedentes das obras de Aníbal Otero e de vocabularios recollidos por Ramón Piñeiro e correspondentes.

En Barcia [Piquín], equivale a carpanzas, en frases como *botar as vacas ás queirotas*; pero para el sentido concreto, se usa exclusivamente aquella. (Distínguese, en cambio, en este pueblo la queirota branca, planta herbácea que se da a los becerros como diurética. Del tema *carr-* 'pedra' (V. Wartburg, FEW, II, I, 411 a.)

Recolle tamén o lexicógrafo de Ribeira de Piquín os derivados *queirotal* e *queiroteira*, definindo ambos do seguinte modo:

Terreno de queirotas, en Barcia; queirogal, en Riucabo. Al mismo tema debemos referir toponímicos tales como *Queirogal* que J. M. Piel, *Miscelanea de etimología portuguesa e gallega*, 282, siguiendo a Meyer-Lübke, REW9920, deriva de *quadro*, *-one*. Del tema *carr-* 'pedra' (V. Wartburg, FEW, II, 1, 411 a.)

Queirota tamén figura en Eladio Rodríguez e en Franco Grande. Carré (4ª ed.) defínea como 'cisto, jara' e remite a *queiroa*. Para E. Rivas, que a recolle en Riotorto (Lugo), é 'clase de brezo'.

- *queirúa*:

Aparece unicamente no dicionario de Sobreira.

- *queiruga*:

O primeiro rexistro posterior a Sarmiento pertence a Sobreira (que escribe *queyruga*), quen a recolle no seu opúsculo *Vegetables de Galicia* baixo a entrada 'carrasco', xunto a un amplo elenco de formas: *carrapata*, *carpazo*, *carrasquiña*, *queyróa*, *queyroga*, *queyruga*, *queyrua*, *quiróa*, *quiróga*. *Chiótas*. Dan cabida a esta forma nas súas obras Cuveiro, Filgueira ou Pereda. Non aparece no dicionario de D. Eladio, pero si no Apéndice (e en Franco Grande). Elixio Rivas (*Frampas III*) recolle esta forma en Cerdedelo de Laza (Ourense).

- *quiroya*:

De pouca fortuna na tradición; só a recolle Sobreira na relación de formas que copiamos no apartado anterior.

- *quiroya*:

De moi escasa tradición lexicográfica: aparece unicamente en Sobreira, na entrada sinalada anteriormente, e na cuarta edición do dicionario de Carré.

A estas formas que dan nome á planta cómpre engadir un bo número de nomes derivados sobre os anteriores e que indican, polo xeral, colectividade: *queiroeira*, *queiroento*/*queiroquento*, *queirogal*, *queirotal*, *queiroteira*...

6. A PRESENZA NA TOPONIMIA

6.1. Toponimia maior galega

6.1.1. Formas simples

O *Nomenclátor de Galicia*²³ registra 18 entidades (concello, parroquia ou lugar), con nomes relacionados coa nosa planta. Rexistramos *A Queiroa* nunha parroquia do concello coruñés de Boimorto. No concello de Mesía atopamos os lugares de *Queiroa de Abaixo* e *Queiroa de Arriba*.

Recibe o nome de *A Queiroga* un lugar do concello coruñés das Somozas. Atopamos tamén un lugar chamado *Queirúa* na parroquia de Santa María de Leira, en Ordes²⁴.

Son tamén coruñesas as entidades que reciben o nome de *Queiruga*: o lugar de Queiruga, en Santa María de Cruces (Padrón), e a parroquia de Santo Estevo de Queiruga, en Porto do Son; como se verá máis adiante, este é o concello galego co maior número de habitantes apelidados Queiruga²⁵. A respecto desta freguesía, anotábase xa en Pascual Madoz (1849) que «el terreno es de mediana calidad y sus montes sólo producen tojo y carrasca».

Como nome de toponimia maior, só rexistramos a denominación *Quiroga* para o concello lugués do mesmo nome²⁶; sobre o cal xa comentaba Madoz hai un século e medio que «los montes están poblados en lo general de brezo».

Na costa coruñesa, podemos atopar dous lugares que reciben o nome de *Queiro*²⁷, un no concello de Porto do Son e outro en Ribeira. É tamén un nome moi popular na toponimia menor na ría de Muros e

²³ Traballamos sobre a edición en CD-ROM; hai unha versión dispoñible gratuitamente na rede (<http://www.xunta.es/nomenclator>), pero é moito menos manexable e precisa.

²⁴ Documentada no ano 1335: *Pero de Ben, clérigo de Queyrúa*.

²⁵ 569 habitantes segundo o censo do ano 2002 tíñano como primeiro e/ou segundo apelido, sobre un total de 10.132 habitantes empadroados.

²⁶ A maiores, unha das 21 parroquias que o compoñen leva o nome de *San Martiño de Quiroga*.

²⁷ Véxanse as observacións feitas no apartado noveno sobre esta forma.

Noia, pois contamos nos concellos desa zona ata 251 rexistros catastrais coa denominación *Agro de Queiro*; non hai dúbida, contrastando co mapa correspondente, de que se trata dunha denominación debida ao apelido.

6.1.2. Formas derivadas

Deseguido, presentamos as formas derivadas, con diferentes sufixos de valor abundancial; remitimos á explicación dada máis adiante neste traballo para máis pormenores sobre as terminacións e a forma base que supoñen.

Atopamos *Queiroedo* para dar nome a un lugar do concello de Sober. Recibe o nome de *O Queirogal* outro lugar, no concello lugués de Baleira; nesa mesma provincia, no concello de Cervantes, temos ademais (sempre como nome de lugar) a forma *Queirugal*. No occidente, en Muxía, denomínase *Queiroso* un lugar da parroquia de San Cristovo de Nemiña.

A forma *Queiroás* goza de vitalidade no concello de Allariz, que conta cunha parroquia chamada *San Breixo de Queiroás*²⁸ e, loxicamente, varias aparicións na toponimia menor: ata 51 ocorrencias do tipo *Queiroás Pequeno* nos rexistros do catastro. A súa orixe pódese explicar de dous modos:

a) Procedente dun derivado en -ALES (podemos hipotetizar incluso varias formas base: *queiroales*, *cariolales*...)

b) Procedente dunha forma -OLA²⁹ > -oa > -oá, co característico desprazamento acentual que se dá en zonas do interior de Galicia. A existencia dunha forma *Cariola* no ano 996 para nomear este lugar parece privilexiar esta segunda hipótese.

O nome *Queirugás* ten forza en Ourense, pois dá nome á parroquia de *S. Bartolomeu de Queirugás* (Verín)³⁰, a un lugar da mesma parroquia e, finalmente, a un lugar da parroquia de *S. Nicolao de Novás* (Xinzo). Non atopamos en portugués *queirogães*, pero si temos noticia dun *S. Miguel de Queirões* nese territorio.

²⁸ Entre os seis lugares que comprende esta parroquia, ten os chamados *Queiroás da Igrexa*, *Queiroás Grande*, *Queiroás Pequeno* e *Requeixo de Queiroás*.

²⁹ O estudo de Navaza trata, entre outras, de topónimos con esta terminación.

³⁰ Recollido por Madoz e Ensenada como *San Bartolomé de Quiroganes/Queiroganes*.

6.2. Toponimia maior fóra de Galicia

As formas do tipo *queir-* non son exclusivas do territorio galego, pero si é certo que gozan de moi pouca vitalidade, algo seguramente motivado pola moito menor extensión da planta. Preto de Galicia, na parte noroccidental da provincia de Zamora (na comarca de Benavente e val do río Tera), sorprende atopar tres vilas contiguas que teñen aparentemente unha relación coa nosa planta: *Quintanilla de Urz*, *Brime de Urz* e *Quiruelas de Vidriales*. Tamén aquí preto, no concello portugués de Cabeceiras de Basto (distrito de Braga), temos tanto o lugar de *Queiroal* coma o *Alto de Queiroal*.

Entrando xa nos nomes problemáticos, podemos sinalar que unha das praias de Torremolinos se chama *Caríbuela*, a mesma forma que existe para dar nome a un regato na provincia de Murcia. É xa dubidosa en orixe, pois o correspondente de Madoz di que «a principios del siglo último se denominaba *Caleruela* [...] toma el nombre con que es conocido en un punto en el que aparecen los vestigios de una calera antigua, cortada en una roca»; de todas formas, esta apreciación non certifica nada, pois poderíase tratar dunha etimoloxía popular.

En S. Joan de l'Énova (na Ribera Alta, prov. de Valencia) atopamos unha forma *Carriotxa* para dar nome a unha canle de auga. Coromines (1989-1997: III 291) (s.v. *carricola*) saca a colación o *Cariociecus* que trataremos no apartado de hipóteses etimolóxicas e unha forma latina *CARIOLA*, que para el é o étimo do gal. e port. *Queiro(g)a* e *Queiró(a)s* e postula unha forma **CARIOCIA* como base para esta *Carriotxa*.

6.3. Toponimia menor galega

Volvendo ao territorio galego, imos facer un rápido repaso por algunhas formas da toponimia menor baseándonos fundamentalmente na base de datos do catastro. Debido á imposibilidade material de consultar individualmente os rexistros catastrais dos máis de 300 concellos galegos, optamos por facer calas en varios concellos das catro provincias galegas; téñase, pois, presente na análise destes datos que non se trata dun conxunto homoxéneo, só dunha pequena mostra. Ademais, o catastro non é fiable filoloxicamente, está cheo de castellanizacións e deturpacións.

Das nosas calas dedúcese que a forma que ten máis éxito é *Queiroal*, que só no concello de Ordes conta con 379 rexistros (un deles, *Quiroal*) e 33 máis no adxacente concello de Mesía; temos 63 en Sober (con distintas variantes: *Queiroal Grande*, *Souto Queiroal*...). *Queirogal* ten bastante menos presenza: 14 en Baleira e 5 en Boimorto; e hai un *Queirugal da Pinzas* no concello ourensán de Riós.

Pola contra, a forma *Queiroa* non goza de demasiada vitalidade no territorio galego como topónimo menor: 1 en Boimorto, 1 en Mesía, pero 16 en Samos (2 deles, *Castreleite Queiroa*). É a forma con velar intervocálica a que ten moita máis presenza: *Queiroga* conta con 51 rexistros nas Somozas e 11 en Cervantes. *Queiruga* ten 69 en Porto do Son (6 deles *Agro Queiruga* e 3 aparecen rexistrados como *Quiiruga*, ¿por crase vocálica ou por erro tipográfico?), 3 en Ordes, 11 en Padrón (un é *Estivada de Queiruga* e 4 son *Monte Queiruga*) e 6 en Verín (incluíndo *Camino de Queirugas* e *Regueiro de Queiruga*). Porén, hai que ter presente que algunhas destas designacións estarán máis ben motivadas polo apelido *Queiruga*, de enorme vitalidade na zona, como veremos no apartado correspondente. Hai que contabilizar tamén 6 *Queirúa* en Ordes.

Con respecto á forma *Quiroga*, hai 23 rexistros nas Somozas (onde, por certo, non hai censado ningún apelido *Quiroga*) e 35 no concello lugués de *Quiroga*, con diversas variantes (21 *Río Quiroga*, 11 *Quiroga Vilar*, 1 *Camión Antigo Quiroga*, 1 *Lameda de Quiroga* e só 3 *Quiroga*); hai 9 *Terra Quiroga* no concello ourensán de Rubiá. Atopamos unha peculiar forma *Quirogo* (4)³¹ no concello coruñés de Ortigueira e máis 3 *Monte Quinta Queirogo* en Baleira.

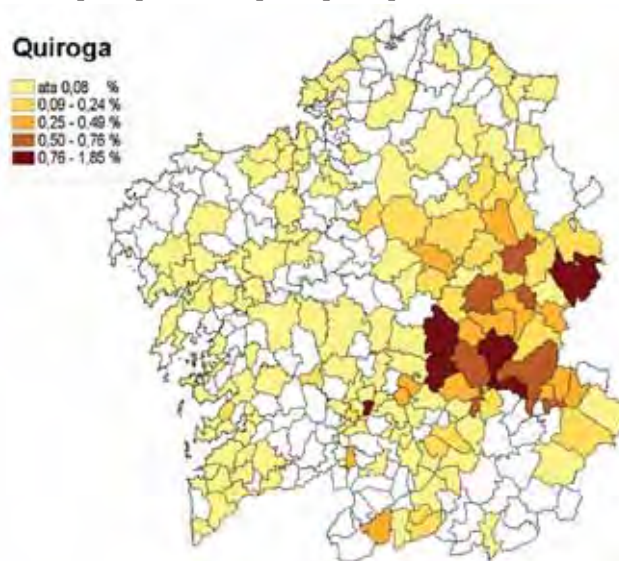
Algunhas outras formas sufixadas que detectamos son: *Queiroeira* (10 en Boimorto), *Queiroedo* (56 en Sober); en Samos hai 4 *Queiredo* e 1 *Cairedo*. Como na base de datos do catastro non se recollen os acentos, non podemos estar seguros da pronuncia dalgunhas formas (o máis probable é que sexan oxítonas): 8 *Queiroás* en Ordes, 4 *Queiroás* (e 6 *Queiroás da Clara*) en Sober e 51 *Queiroás Pequeño* en Allariz. Atopamos tamén, por último, 1 *Baixo Queirogás* en Cervantes.

³¹ Ou non tan peculiar, porque en Guimarães (2000), que estuda a fala da zona trasmontana de Barroso, vén recollida unha forma *Quirogo* masculina, co significado de 'pequeno monte de herbas'.

7. APELIDOS

Distintas denominacións desta planta foron entrando no campo dos apelidos, normalmente a través dos topónimos. A continuación facemos un rápido panorama polas principais formas.

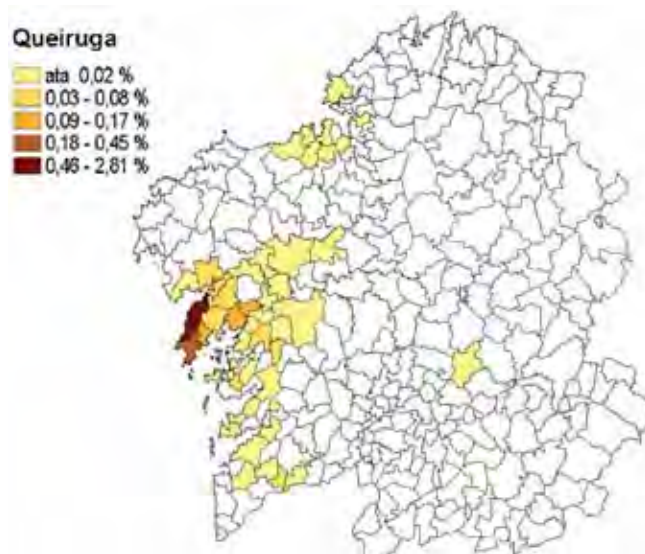
Mapa 2. Distribución do apelido Quiroga

Hai que facer unha advertencia para a mellor interpretación do mapa: os datos que ofrecemos non son de apelidos por concello en bruto, senón que teñen en conta a porcentaxe que representan dos habitantes censados³². A razón é obvia: se damos a cifra en bruto dos habitantes, a visión quedaría distorsionada, porque serían os grandes concellos (A Coruña, Vigo, Santiago...), polos atractores da emigración interna, os que terían maior número de persoas cun apelido determinado, xa que só os tres concellos citados concentran case un 25% da poboación galega. Hai que sinalar outra precaución adicional: a base de

³² En concreto, nestes mapas móstrase a porcentaxe que representa cada apelido con respecto ao total de apelidos (primeiro e segundo) existentes en cada concello; por limitacións da base de datos, non se recollen aqueles concellos con menos de 3 ocorrencias do apelido.

datos do censo de 2002, que foi a que manexamos para a realización dos mapas, non distingue acentos³³.

Chama a atención que, mentres que non existe ningunha referencia no material do *Atlas Lingüístico Galego* ao emprego de *quiroga* para se referir ao vexetal, é este o apelido máis frecuente no territorio galego: máis de tres mil trescentos galegos (sempre segundo os datos do censo do 2002) tíñano como primeiro ou segundo apelido. A razón desta vitalidade haina que buscar sobre todo no topónimo lugués Quiroga: é ben sabido que o que nun principio era unha designación de orixe do tipo *Antón Peres de Quiroga* acabou por se converter nun apelido. Non cabe ningunha dúbida da orixe toponímica deste apelido botándolle unha ollada ao mapa de distribucións, que evidencia un centro nas comarcas de Terra de Lemos e Quiroga, núcleo do antigo condado de Carioca:

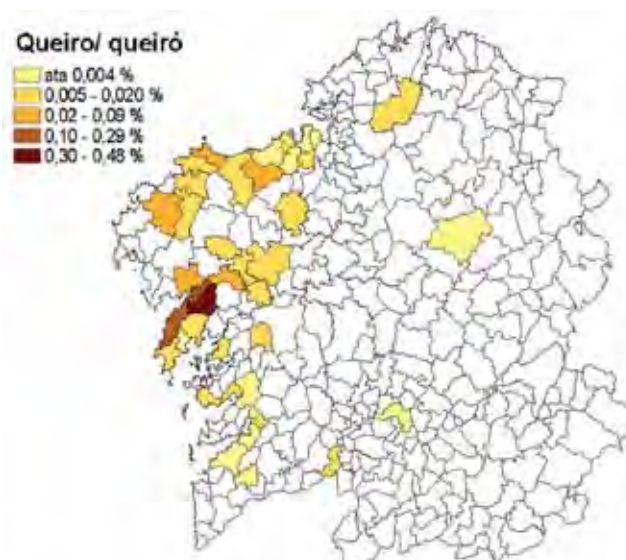

Mapa 3. Distribución do apelido Queiruga

³³ Unha decisión incomprendible, cando xa non hai nin sequera escusas técnicas para non facelo, pois é perfectamente posible a codificación dos acentos. Por desgraza, tampouco é cousa unicamente do censo, senón que tampouco o fai a guía telefónica, o catastro...

Fronte a este apelido eminentemente oriental, podemos opoñer o caso de *Queiruga*, con núcleo no concello de Porto do Son, onde un de cada vinte habitantes ten ese apelido (en concreto, 597 habitantes; é o sexto apelido en importancia).

A imposibilidade de distinguir acentos obrigounos a tratar conxuntamente o apelido *Queiro* e algún posible *Queiró*, do que si temos constancia en portugués. Coma no caso anterior, pódese identificar claramente un núcleo emisor na península do Barbanza. A respecto da pertinencia de *queiro* como forma desta familia léxica, véxase o apuntado no seguinte apartado.

Mapa 4. Distribución dos apelidos Queiro e Queiró

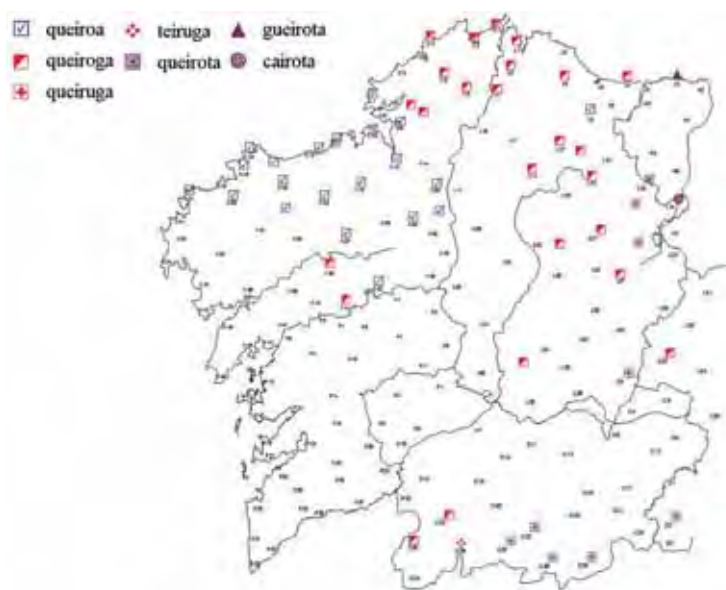
8. DELIMITACIÓN DA FAMILIA DE *QUEIROGA*: VOCES PROBLEMÁTICAS

Outra dificultade que tivemos que afrontar neste traballo foi delimitar que formas das conservadas hoxe na fala en distintos eidos conformarían unha familia léxica de base *qu(e)ir-*, relacionada coa planta e co topónimo, e cales obedecerían, polo contrario, a simples

coincidencias formais. Palabras como *queiruga*, *queiroga*, *queiroa* e *quiroga* non presentan problema ningún de adscrición, pero si que hai unha serie de formas difíciles de encadrar.

8.1. O problema das terminacións

Non debe sorprendernos a alternancia sufixal dentro da mesma familia que se evidencia nas respostas do *ALGa*, pois non é o único caso que atopamos no galego. Como nome vulgar da planta *Convolvulus arvensis* temos a forma *corregola*, pero tamén existe *corregota* (é o mesmo caso da ave *galiñota*, que coexiste con *galiñola*). Aínda máis, para dar nome a unha planta medicinal, usada para enfermidades da pel, coexisten nos dicionarios *abrótena*, *abrótega*, *abrótea* e *abrota*.

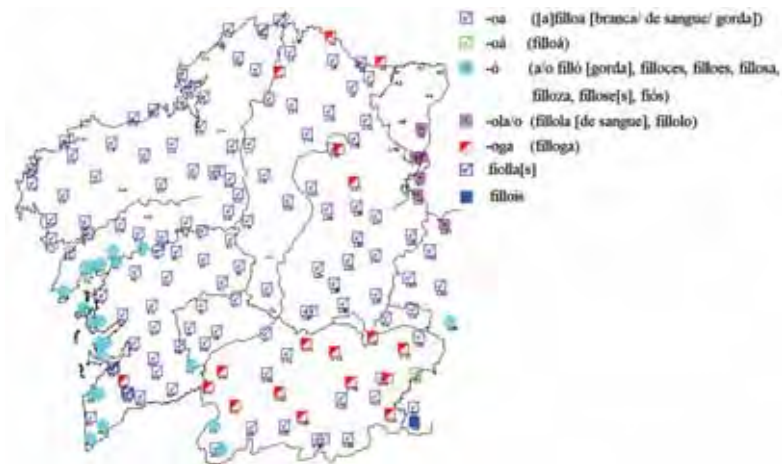
Mapa 5. Resposta ás cuestións «1148-carpaza, queiroa», «1149-carqueixa, lavacuncas», «1171-urce, uz» e «1195-aulaga, aliaga, toxo (piorno)» no material inédito do *ALGa* e mais nas tesinas e teses de fala recollidas en García (1985).

¿É posible reconducir todas estas variantes a un único sufixo orixinario? Bastantes etimólogos, como veremos, reconducíronas a unha

terminación -OLA; para tratar de botar luz sobre esa posibilidade, agora contrastaremos este mapa coa distribución xeográfica de formas cun étimo coñecido en -OLA. Por un lado, compararemos coas terminacións da *filloa* (existen tamén as voces *filló*, *filloga* ou *fillola*), procedente dun lat. FOLIOLA. Polo outro, contrastaremos coas designacións que recibe a peza do arado coñecida como *teiró*, *teiroá*, *teiroga*, *teiról*, *teirúa*, *teiruga* e *teixoga*; estes nomes, procedentes todos dunha forma *TELARIOLA³⁴, sonnos de especial interese pola grande coincidencia formal que presentan coa nosa planta.

- Terminación -oa.

Observando a superposición dos tres mapas, vemos que a zona de coincidencia non é demasiado grande: abrangue boa parte da provincia da Coruña, deixando fóra *grosso modo* polo norte a comarca de Ortegal e o leste de Ferrol e Eume, polo oeste a Costa da Morte e polo sur, da latitude de Santiago cara a abaixo.

Mapa 6. Resposta á cuestión «1997-Filloa, freixó (diferenzas)» do *Atlas Lingüístico Galego* (material inédito)

Porén, de prescindirmos do mapa de *queiroga*, habería unha área de coincidencia bastante maior: case toda a provincia da Coruña (quedan

³⁴ Tamén hai recollidos *tieira*, *teira*, pero non descenden desa forma sufixada.

fóra as zonas do norte arriba indicadas e algunhas localidades do sur do Barbanza), o centro de Galicia (na área de linde das provincias), o sur de Ourense (zona de Verín e A Limia) e leste de Lugo, no confín con Asturias e norte de León. Aínda sería unha área de coincidencia máis grande de non termos en conta a acentuación da forma *teiroá*, que se estende por boa parte de Ourense e Lugo

Mapa 7. Resposta á cuestión «969-Telera, beiroa, teiruga» do *Atlas Lingüístico Galego* (material inédito).

- Terminación *-ó*.

Chama poderosamente a atención a liña costeira que vai desde Ribeira ata Tomiño e, polo sur, Bande, Entrimo e Lobios, xa que é unha zona onde está delimitada perfectamente a presenza da terminación *-ó* (*filló*, *teiró*) que non hai no resto do territorio, coa excepción de Benuza (León). É importante indicar que non se rexistrou *queiró*, pode que debido a que nesta área para designar a planta o que se usa son *carrouchas*, *carrascos* e *carpanzas* e non formas en *queir-*.

- Terminación *-oga*.

É ben curiosa a distribución xeográfica desta terminación. En primeiro lugar, pódese concluír que é unha sufixación basicamente oriental, sempre coa reserva de que nos faltan moitos datos do occidente pontevedrés e sur da Coruña, terras de *carpanzas* e *carrascos*, non de

queirogas. En segundo lugar, vese que non forma áreas totalmente continuas, senón dispersas, o que pode denunciar unha maior extensión pasada. Por último, case non hai conxuntos nos que interseccionen os tres elementos³⁵, pero si que son áreas veciñas sempre.

Neste caso, as coincidencias serían maiores se prescindimos de *fillo-ga* (aínda que a fragmentación actual deixa aventurar que fose maior a zona de *-oga* no norte de Lugo, quizais penetrada por *filloa...*). *Teiroga* e *queiroga* comparten territorio en Ortegal, Eume e case todas as comarcas da Terra Chá e Lugo.

- Terminación *-uga*.

Aquí as coincidencias son menores. No mapa de *filloa* non a rexistramos, *teiruga* aparece no nordeste lugués (e dous puntos de Asturias) e *queiruga* no concello de Quiroga, no sur de Ourense e nun punto de Zamora. Pode sorprenden que entre a primeira e a segunda zona haxa un espazo tan grande sen ningún rexistro *-uga*, pero hai que ter en conta que se trata dunha área de *carpaça*. Algo que resulta cando menos curioso é o feito de que en Calvos de Randín (Ou) apareza unha *teiruga*³⁶ co significado de 'queiroga' e, non obstante, digan *teiroga* referíndose á 'peza do arado'.

- Outras terminacións.

As terminacións *-ota* (*queirota*), *-úa* (*teirúa*) e *-ola/o* (*fillola/o*) son propias do territorio do galego asturiano, penetrando en puntos de León e de Lugo.

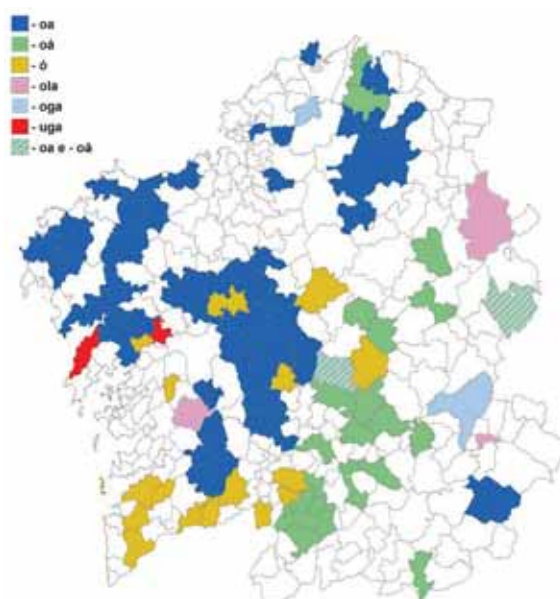
A respecto da distribución xeográfica das terminacións descendentes dun lat. *-OLA*, podemos chamar tamén en causa a toponimia. Tradicionalmente son máis estables os nomes de entidades que as palabras comúns, suxeitas a batallas internas na lingua con outras formas. Buscando nomes de toponimia maior que conteñan esta terminación³⁷, puidemos comprobar que existen *grosso modo* unha serie de correspondencias coas formas que comentamos anteriormente, como se pode comprobar no mapa: un *-ola* eminentemente occidental, estendéndose

³⁵ De sermos estritos, unicamente coexistirían no concello lugués de Muras.

³⁶ En portugués existen *teiroga* e *teiró*, véxase o apartado dedicado aos outros dominios lingüísticos.

³⁷ Os resultados que se poden observar no mapa corresponden a entidades de toponimia maior recollidas no *Nomenclátor*. Entre elas, seleccionamos só as provenientes *inequívocamente* dun *-OLA* latino.

ata o norte de Lugo; un *-ó* que é *endémico* do sur de Pontevedra, aínda que ten ocorrencias dispersas no cuadrante suroeste de Galicia; un *-ola* que subsiste en tres puntos bastante distantes entre si, deixando ver que é residuo dunha situación anterior, unha permanencia de *-l-* intervocálico e finalmente un *-oá* que se espalla por todo o centro de Galicia desde Celanova e a Limia ata As Mariñas.

Mapa 8. Terminacións de topónimos que continúan un lat. -OLA.

Poñendo en común todos os mapas, vemos que as áreas de coincidencia non son significativas. En calquera caso, ademais desta simple constatación, existen dous problemas importantes de fondo. Por un lado, está a cuestión dos sufixos: en ningún momento testemuñamos formas en *-ota*, de moita vitalidade en oriente, nos descendentes de *-OLA*³⁸. Por outro lado, están as dificultades cronolóxicas nas que afondaremos máis adiante: hai rexistrado un *Karioca* xa no último terzo do s. VI, antes da perda xeral do *-l-* en galego.

³⁸ Hai unha *fillota* no *Glosario de voces galegas de hoxe*, pero é erro de transcripción por *filloza*.

Unha opción máis verosímil sería pensar nun sufixo *-ocus* para as formas máis antigas na lingua, que estaría conectado cun sufixo *-ko*, moi frecuente en fitónimos: **vroicos* > *brezo*; *urtica* > *ortiga*; *ērūca* > *eiruga*; **tur(i)ciocus* > **torçogo* > port. *terçogo*³⁹.

8.2. O problema de *Queiro*

Ponnos máis problemas a forma *Queiro*, que ten bastante presenza na toponimia e nos apelidos, pero que non está documentada na fala para dar nome á nosa planta. Lamentablemente, non sempre a documentación (nin sequera a máis moderna, como pode ser o censo) distingue a acentuación dos termos, polo que é imposible sabermos con exactitude se algún dos *Queiro(s)* galegos é en realidade *Queiró(s)*, apelido ben testemuñado en portugués. Outro problema, non menor, é a homonimia. Mentres que non hai máis ca unha *queiroga*, existe o nome *queiro* para dar nome ao dente situado entre os incisivos e os molares e *cairo* é empregado tanto para nomear ese dente como para a chuvia lixeira e de pouca intensidade ou incluso, como adxectivo, para o pito con poucas plumas⁴⁰. Non é posible, por tanto, estar seguros de que todos os *Queiros* rexistrados na toponimia maior e menor ou no censo teñan a ver coa nosa planta.

Un argumento que nos permitiría postular a existencia en orixe dunha forma *queiro* relacionada coa planta viría dado por denominacións do tipo *queiriño setembrino*, que vimos no segundo apartado deste traballo. En principio, un diminutivo deste estilo esixe unha forma base grave (*queiro*), pois unha forma aguda daría como resultado un diminutivo do tipo **queiroiño*. Agora ben, tamén podería acontecer que estivesemos ante unha retroformación: unha forma do tipo **queiroiño*, sexa cal for a súa orixe (non é sorprendente a alternancia de sufixos, como vimos máis arriba), sería reinterpretada como unha forma diminutiva e crearíase sobre ela unha forma base *queiro*⁴¹. Acudindo á toponimia, batemos con formas como *Queiredo*, que esixirían por forza

³⁹ Bascuas, § 95.2.

⁴⁰ Neste caso, por procederem os individuos desta especie da cidade exipcia do Cairo.

⁴¹ Sería o mesmo proceso que postula Corominas para *gorgullo* (DCECH, s.v. *gorgojo*), procedente do lat. clás. GURGULIONE.

partir de *Queiro*, pero tamén existe *Queiroedo*, que seguramente se podería explicar partindo de *Queiroa* ou incluso de *Queiró*...

Os datos que temos ao noso dispor non nos permiten nin excluír nin incluír taxativamente *queiro* na familia. Unha liña de explicación plausible podería situar a *queiro/queira* como formas-base da familia; estas esmorecerían bastante cedo (o que explicaría que perdurasen na toponimia, máis conservadora, pero se perdesen na fala viva) e sobrevivirían os seus descendentes sufixados, que pasaron á súa vez a ser palabras-base sobre as que se foi operando co pasar do tempo: p.ex. *queiroga* > *queirogal*.

8.3. O problema de Quirós

Tamén dá problemas a adscrición de *Quirós*, apelido galego e asturiano (simple ou formando parte de compostos coma *Bernaldo de Quirós*) e topónimo conservado p.ex. no actual concello asturiano de Quirós, 30 km ao sur de Oviedo, en plena Cordilleira Cantábrica. Formas no mesmo caso son os apelidos galegos e portugueses *Queiros/Queirós*.

Atopámoslos bastante cedo nos documentos: o primeiro testemuño do que temos noticia remóntase ao ano 857, nun pergameo solto da zona ovetense:

loca etjam designata in terra que dicitur Quiros, deganeam, hominum, in uilla que uocatur Meruego⁴².

Localizamos tamén outro rexistro no ano 891, nos ff. 2r-2v do *Libro de la Regla Colorada*, da Catedral de Oviedo. Coa grafía *Kiros*, no ano 905, no folio 18v do *Libro Gótico*, da mesma catedral.

Para Corominas (DCECH, s.v. *alacayuela*), seguindo a Menéndez Pidal (1968: 167), todas esas formas están relacionadas coa nosa planta, contraendo *-oa* en *-o* e engadíndose un *-s* desinencia de plural⁴³. Pola contra, García Arias⁴⁴ pensa que na base está un antropónimo *Carus*

⁴² Floriano: 272-278.

⁴³ Unha hipótese que é válida para o portugués e mais o galego, pero que non casa cos procesos fonéticos normais do asturiano, onde nin sequera tería que desaparecer *-OLA*.

⁴⁴ García Arias 2000: 82-83, sempre referíndose ao concello asturiano.

(ou *Carius*), que tería unha incrementación do tipo *-osus*⁴⁵ e que daría como resultado *Cariosus* ou *Caridosus*; documenta un *Karoso* como antropónimo no ano 953 nun documento da catedral de Oviedo. Outros topónimos asturianos no mesmo caso, sempre segundo este investigador asturiano, serían *Arlós* (<AGRUM LAUSII) e *Peçós* (PAETIUS > *PETIOSU), pero é un intento de explicación que tampouco é totalmente respectuoso coa fonética.

Un problema das explicacións anteriores vén dado pola calidade da vocal: se partimos dunha base *car-* común a toda a familia, estraña moito un paso tan temperán (s. IX) a *-i-* cando non atopamos iso en galego ata o s. XIII; seguramente haxa que suporlle unha orixe distinta á da nosa planta.

8.4. Outras formas onomásticas

Hai que sinalar que desbotamos neste traballo as formas do tipo *Quirice* (747), *Quirici* (853), *Queirici* (ano 1019), *Quibiriz* (1133) ou *Quiris* (1331), que perduran aínda hoxe nalgún apelido e topónimo, pois descendem de antropónimos que non gardan ningunha relación coa nosa planta⁴⁶.

8.5. Formas con perda de q inicial

O Padre Sobreira anota en dúas ocasións (*Papeletas* e *Ensayo*) a existencia dunha forma *eyroa* (con variante *ayroa*), que define como:

Especie de queyróa montesina, rastrera, herbácea de flor amarilla. Es una especie de carpaza rastrera y herbácea, cuyas flores parecen rozas (sic) amarillas de cuatro hojas. Es común en los eriales después que dejan de cultivarse las estivadas.

A esta mesma forma refírese Palacio (1981: 309) na súa tese de doutoramento sobre a fala de Pantón: «Es una planta [queiroa] pro-

⁴⁵ Véxase, p.ex., Kajanto: 284.

⁴⁶ Véxase Piel/Kremer 1976: §161.

pia de Asturias, León y Galicia, donde se le llama también *eiroa*, *airoa* (según Sarmiento)». Con todo, non atopamos tal voz na obra do frade berciano. Ignoramos se o bieito cita esta forma nalgunha obra que non consultásemos ou se é Palacio quen se confunde de frade...

En calquera caso, nin na fala nin nos dicionarios e glosarios consultados atopamos unha forma *eiroa*⁴⁷.

9. HIPÓTESES ETIMOLÓXICAS

9.1. *Carolina Michaëlis de Vasconcelos*

Deixando á marxe os estudos precientíficos, a primeira en tocar o tema foi a filóloga lusitana Carolina Michaëlis de Vasconcelos (1895):

A fôrma-tipo que devemos supôr como base commum de *queiró*, *queiroa* e *quiribuela*, movel como todas as fôrmas em *iolus*, deve ter sido: *kariola* (*cariolum*), *kairiola* ou *kirriola*. É de presumir que fosse grega, como tantos outros nomes botanicos d'estas regiões. Mas onde existe? e que significava este desconhecido?

Porén, non temos constancia de ningunha palabra grega que poida explicar a nosa palabra.

9.2. *Ramón Menéndez Pidal e a cuestión do Mars Cariociecus*

Menéndez Pidal comenta esta palabra en varios lugares da súa *Toponimia prerrománica hispánica*⁴⁸:

Queremos hacer mención especial del suf. *-ace, -ice, -oce*, del cual es característica una manifiesta indiferencia en la vocal acentuada. *Queiráz* o *Quiráz*, en Bragança, en Porto y en Villarreal; *Queiráz* en Braga y en Guarda;

⁴⁷ O galego e o portugués están cheos de *eiroas* e *eirós*, pero é para dar nome á anguía, non ten que ver coa nosa planta.

⁴⁸ Aínda que sexa un volume publicado en 1968, é reposición de artigos anteriores. En concreto, os que nos interesan son "Ligures o ambroílirios en Portugal" (*Revista da Faculdade de Letras de Lisboa*, X, 1943: 159-178), e "Mars Cariociecus y la etimología de Quiroga" (*Boletim de Filologia de Lisboa*, XII, 1951: 261-266).

Queirís en Coruña; *Queiróz* en Santarém [en el *Onomástico Medieval* de A. A. Cortesão no hallo más formas que *Queirós*, *Queyrís*, 1257; *Queríz*, 1258] *Quiros* en Asturias, ya escrito *Quiros* en documentos de 857 y 905 [*España Sagrada*, XXXVII, 1789, pp. 325 y 333].

Todos estos nombres derivan de un sustantivo **cario* “roca”, extendido por varias lenguas primitivas de toda la cuenca del Mediterráneo, que pervive en algunos dialectos modernos. En el dialecto de Niza *caire* y en catalán *quer* significan “monte peñascoso”; [...] nombres que se extienden por el centro de la PI: *Quer* en Guadalajara, *Quero* en Toledo [W. Meyer-Lübke, en el *Butletí de Dialectol. Catal.* XI, 1923, p. 10, apunta varios *Quer*, *Quero* en España, notando contra su origen lígur que no entran en el área que para los lígures señala Schulten. Es que esa área hay que ampliarla mucho, no concibiéndola como seguida o continua], *Queiro* en Porto y en La Coruña. Volviendo al que ahora nos interesa, con el sufijo -ce, al *Queiróz* portugués corresponde en los Alpes de Niza (territorio de la Liguria de Augusto) un valle llamado *Vallone Cairós*, valle en cuyo alto se halla un caserío, *Cairós*. (pp. 167-168).

Para xustificar esa base **cario*, cun significado ‘pedra, pena’, Pidal faise eco dun *ex voto*⁴⁹ dedicado ao deus latino da guerra Marte, con epíteto teonímico, que Leite de Vasconcellos recolleu nos arredores de S. Bartolomeu de Rebordáns (Tui); esa inscrición é transcrita polo investigador portugués como *Marti Carioceico*⁵⁰. Este epíteto contaría co sufixo *-ecus* (variante de *-aecus*), que estaría na base de varios nomes de deuses e lugares. Identificado o sufixo deste adxectivo, podemos segregrar tamén a forma base, que supoñemos un topónimo: *carioca*. ¿Cal é a orixe desa forma? Sería tamén unha forma sufixada (a relacionar, segundo Pidal, con topónimos coma *Cioga* ou *Iruega*) a partir dunha base prerromana **cario*.

9.3. Hubschmid, Silveira, Krüger e Piel

Hubschmid tamén se fixo eco desta palabra no seu libro *Sardische Studien* (1953: 95), tratando a forma *queiroga*. Desafortunadamente, non tivemos esta obra ao noso dispor; de segunda man, podemos dicir que

⁴⁹ En *Religiões da Lusitania* (II 306). Esta inscrición ten no CIL a clave II 5612.

⁵⁰ Que non despiste vela citada noutros lugares como *Mars Carioceicus*, sería unha reconstrución do nominativo a partir desta forma de dativo. Falaremos no apartado seguinte dos problemas de lectura e reconstrución.

postula como punto de partida a coñecida raíz preindoeuropea **kar(r)*, que comentaremos máis polo miúdo no apartado seguinte.

J. da Silveira (1949: 428) menciona case de pasada as nosas plantas comentando a etimoloxía da forma *eiroa*. Sostén que a secuencia evolutiva desa forma foi -OLA > -oa > -oga e indica que é o mesmo caso de palabras coma *queiroga*:

A forma *eirôgo* resultou, como disse, de **eirôo* < **HYDRIÓLU*, assim como *eiroga* de **eiroa* < *HYDRIÓLA*, pela epêntese, entre as vogais finais dos antecessores, de um -g- anti-hiático. Esse -g- aparece também, com igual função, em *teiroga* (já no Voc. de Bluteau e no Dic. de Morais), *queiroga* (em Trás-os-Montes; RL II, 117 e 119), Belanciga (na Beira, Douro e outros pontos), *dugas* (em Mangualde; L. de Vasconcellos, *esquisse* cit. 121) *tabuga* (em Soure), *terçôgo* (no Minho e Bairrada)- formas populares respetivamente de *teiró* e *queiró* (que foram antes *teiroa* e *queiroa*, como ainda em gal., de *belancia* = *melancia*, cuja origem versei em 1944, na Rev. de Portugal, V, 227-28, de *duas* (numeral) e *tabua*, e de *terçó*, que postula um antecessor **treçóo*, na hipótese do verosímil étimo **TRITICIOLU*. O processo não é privativo do português: também em gal. há *queiroga*, variante de *queiroa*, em esp. *acimboga*, variante de *acimboa* “zamboá”, que o manifestam, além das formas arcaicas e dialectais *piñuela*, *corregüela* desta última língua, por *pibuela*, *correbuela*, etc.

Krüger retoma a cuestión nunha recensión á obra de Manuel J. Delgado *A Linguagem popular do Baixo Alentejo* onde achega abundante material dos dominios galego, astur-leonés e portugués. Céntrase na problemática das terminacións, concordando coa secuencia evolutiva proposta por Silveira.

J. M. Piel tamén se detivo na problemática da nosa planta: suxerindo partir dunha forma **KARIOKE* que xustifica polo xa citado *Cariogi-ego* e que explicaría sen problemas as formas do tipo *Queirós/Quirós*.

9.4. Dicionarios etimolóxicos de Corominas e Machado

O *Dicionário Onomástico-etimológico* de Machado non engade maiores novidades, posto que segue basicamente a Pidal (aínda que matizando algunhas das súas esaxeracións). Corominas detense tamén nesta palabra, nas entradas *alacayuela* e *carrasca*, pero non aventura ningún étimo, limitáase a apuntar o que xa propuxera dona Carolina e a desbotar dúas etimoloxías:

[DCECH, s.v. *alacayuela*]:

En opinión de Dona Carolina el étimo es un *KARIOLA o *KIRRIOLA, quizá griego. [¿Pensará tal vez en gr. *cavruon* ‘nuez’ y su familia romance? Pero no veo el nexa semántico]. Desde luego *al(a)cayuela* debe ser una forma mozárabe *alcairuella, ligeramente alterada, quizá por la etimología popular *alacayo* ‘lacayo’, comp. el árabe *karíya* ‘planta que nace en terrenos arenosos’ que Dozy, Gloss., 86, da como etimología del portugués *alcaria*. Este y quizá *alacayuela* podrían venir de aquí, pero de *quirola*, *queiroa*, se deduce que la etimología es otra (comp. *carrasca*).

[DCECH, s.v. *carrasca*, nota 8]

Simonet admite que el gall. *queiroa*, *queiroga* ‘cisto’ (Valladares), que presenta un tipo *CARIOLA (v. *alacayuela*), pertenece a la familia de *carrasca*. No es imposible si pensamos en la reducción de -RRJ en -RJ que se observa en el cat. *quer* < *CARIU (=vasco *harri*, *karrí*), claro que no por eso es lícito fonéticamente y menos aún en el aspecto morfológico relacionar el gallego *queiro(g)a* con el nombre de la *carrasca* en latín y partir (con García de Diego, DEEH, 1592a) de un *CERREOLA. Es muy dudoso el parentesco que otros han supuesto con el port. *carvalho* (v. *carba*).

10. CRÍTICA DAS HIPÓTESES ETIMOLÓXICAS: ¿UNHA PROPOSTA ALTERNATIVA?

10.1. O problema do Mars Cariociacus

A relación da nosa planta co *Marti Cariogiego* co topónimo Carioca, que apuntou por vez primeira Menéndez Pidal, non é tan clara como se podería pensar *a priori*, sexa polas dificultades morfolóxicas, sexa polos problemas de lectura que presenta a inscrición. Como nos fixo saber Carlos Búa, a quen lle debemos unha ampla explicación sobre estes particulares, a lectura da lápida⁵¹ é:

MARTI CA[.]
 RIOGIEGO
 L • HISPANI
 VS • FRONTO
 EX • VOTO •
 SACRVM

⁵¹ Consérvase no Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra; procede dos arredores de S. Bartolomeu de Rebordáns, Tui.

Trad.: L(ucius) Hispanius Fronto (dedicoulle) este monumento sagrado a *Marti Ca[.]riogiego* en cumprimento da súa promesa

Ao final da primeira liña hai unha letra da que queda un risco vertical inferior. Podería estar por I, por P ou, menos probablemente, por R; pero tampouco pode descartarse que o lapicida comezase a escribir unha letra e, decatándose de que lle faltaba sitio, retomase o grafema na liña seguinte.

A esta dificultade de lectura únese unha dificultade interpretativa, de segmentación morfolóxica. Existen dous testemuños adicionais nos que aparece unha forma semellante:

AVRELIA
NVS MAR
[t]I CARIEC
[o] VOTVM
[so]LVIT

Trad.: Aurelianus cumpriu a súa promesa a *Marti Cariec[o]*⁵²

FRON
TONIA[n]
VS FRO
NTON
IS MAR
CAR[.]
V S L
M

Rest.: *Frontonia[n]us Frontonis Mar(ti) Car[ie(co)] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Trad. Frontonianus fillo de Fronto cumpriu a súa promesa voluntaria e mercedamente a Mar(ti) Car[ie(co)]⁵³

Dada a enorme casualidade que sería que tres mostras da nosa escasa documentación teonímica indíxeno-romana da mesma zona fosen independentes entre si, o máis lóxico sería supoñer que se refiren as tres á mesma realidade, un culto local do Baixo Miño. Sempre coa maior das cautelas, dado o pouco coñecemento que temos desta realidade, podemos deducir que as tres inscricións remiten a un

⁵² Consérvase no Museo Pio XII de Braga. Procede do adro da capela de Sta Eulália, freguesía de Sta María de Refojos do Lima, Ponte do Lima (distrito de Viana do Castelo).

⁵³ Consérvase no Museu Nacional de Arqueología e Etnología de Lisboa. Procede de Lisouros, Paredes de Coura (distrito de Viana do Castelo).

topónimo **Kar(i)o-/-i)a*⁵⁴, sobre o que se forma un xentilicio **Kari-oke(i)o-*. A hipótese máis plausible, visto que non se coñece ningún sufixo *-okiaiako*, sería pensar que é sobre o xentilicio que se forma o *Marti Cariogiego* da primeira lápida, conformando unha dedicatoria ao «Marte dos *Carioci».

Independentemente da exactitude desta proposta, si que é evidente o problemático de apoiarse no *Marti Cariogiego* para xustificar unha etimoloxía prerromana.

10.2. A terminación *-ola*

Carolina Michaëlis postula un étimo *kariola e parece que esa hipótese callou nos etimólogos posteriores. Aínda que insinúa unha posible orixe grega, non atopamos ningunha forma nos dicionarios que se puidese poñer en relación con ela; nos dicionarios atopamos moitas formas en *καρι-*, pero case todas teñen que ver coa rexión asiática de Caria (sueste da actual Turquía). Existe tamén unha voz *καρυον*, pero significa 'noz, piñón', non parece ter que ver coa nosa planta.

A respecto da terminación que propón a filóloga portuguesa, a verdade é que hai algunhas similitudes na distribución xeográfica coa que presentan algúns descendentes de *-OLA*, pero tamén é verdade que non temos os datos suficientes para deducir unha pauta de comportamento coherente nesas palabras, parece que cada unha é un mundo propio.

Agora ben, analizando as primeiras documentacións da palabra xa nos atopamos cun dato que imposibilita pensar nunha descendencia de *-OLA*: hai rexistrado un *Karioca* no último terzo do s. VI. Non parece que esta forma tan temperá poida obedecer a un proceso *OLA >-oa>-oca* se temos en conta que a perda xeneralizada do *-l-* en galego é bastante posterior⁵⁵.

⁵⁴ Búa dinos que no bronce da Dehesa de Morales (prov. de Zamora, AE 1983 293 § 1035b) se documenta unha *via Cariensi* (abl. sg); no Itinerario de Antonino 447,8 fálase dun *Carrae*, que estaría situado na actual provincia de Guadalajara.

⁵⁵ Estuda detalladamente o tema Leif Sletsjøe.

10.3. *A modo de conclusión*

Xa se foi dicindo case todo nos apartados correspondentes, polo que non nos demoraremos máis aquí e daremos só unhas pequenas fiadas a modo de conclusión. Ademais dos feitos referentes á historia desta palabra e a súa posible etimoloxía, gustaríanos facer fincapé no aspecto metodolóxico deste traballo: a forma ten que ser estudada desde todos os puntos de vista e ámbitos posibles para ter unha imaxe completa do seu devir.

É imprescindible estudar, ante todo, o referente e as súas características esenciais, para poder comprender a orixe de determinadas motivacións, a distribución do obxecto (e a palabra asociada) no espazo e no tempo ou o complicado intricarse de denominacións (por confusión con outro membro do campo semántico ou ben polo *préstamo* do seu nome, quizais con algún modificador). A documentación manexada para a historia da palabra non pode limitarse ao léxico común, senón que cómpre pescudar en topónimos maiores e menores e apelidos, que teñen a virtude da súa maior perdurabilidade no tempo, en xeral, que léxico común e permiten proxectar na diacronía a variación diatópica.

Os progresos técnicos (bases de datos que recollen textos medievais e modernos, topónimos, datos xeolingüísticos, dicionarios, etc.) permiten ao investigador ter ao seu dispor unha cantidade inxente de material. O aumento da cantidade de datos que se manexan implica, é certo, un maior esforzo para o científico no que respecta á organización destes, á priorización ou á análise das relacións entre eles, pero permite ofrecer un panorama moito máis completo e fundamentado có estudo apoiado necesariamente en material moi fragmentario polas esixencias técnicas do momento⁵⁶.

Non queremos caer nós tamén nos excesos cometidos por parte dalgúns etimólogos que, remisos á hora de clasificar unha determinada forma como de orixe descoñecida, métena no caixón das palabras prerromanas só por clasificación *ex negativo* (se non é nin latina nin árabe nin grega..., entón é prerromana). Agora ben, baseándonos nos feitos

⁵⁶ Vese moi ben este feito nas primeiras documentacións que ofrecen os dicionarios etimolóxicos, rapidamente rebaixadas en non poucos casos consultando bases de datos coma o CODOLGA ou o TMILG.

lingüísticos expostos neste traballo, non consideramos unha imprudencia nin unha ousadía postular tal orixe prerromana para a familia de *queiroga*.

En primeiro lugar, é unha familia léxica que permanece como forma viva unicamente no noroeste peninsular. Ademais de estar presente no léxico apelativo, pasou con moita forza aos de tipo onomástico: apelidos e nomes de toponimia maior e menor. Estes mesmos rexistros onomásticos son tamén propios da nosa zona; os poucos testemuños que se poden aducir fóra en realidade son ben problemáticos.

Como se dixo na introdución, o campo semántico do que forma parte é moi proclive a ter orixes ben remotas e, de feito, postulouse unha orixe prerromana para non poucas palabras dese mundo: *coto*, *carrasca*, *amorodo*, *arando*...

Xa puidemos ver que existen testemuños desde moi antigo na lingua, aparecen sen ningunha dúbida xa no s. VI como topónimos (e incluso se podería pensar nunha atestación anterior de ter algo que ver a problemática forma *Marti Cariogiego*).

Sobre a base que latexa no fondo e a súa etimoloxía, chamouse non poucas veces en causa a famosa raíz **kar* ‘pedra, duro’, á que Krüger (1956: 163) lle dedicou todo un libro (no que, por certo, só cita *queiroga* unha vez, en nota, a raíz do traballo de Hubschmid 1953); trata de *carrascas* e *carrouchas* no apartado 12 (94-102), dubidando da súa adscripción á raíz **carr-* como propón FEW II, 411. É certo que lle acae ben a unha planta que non ten reparos a nacer entre as pedras, pero iso non garante nada. Visto o enorme descoñecemento que existe das linguas primitivas da nosa zona e a dificultade de etimoloxizar nun período tan temperá, non é tema sobre o que poidamos botar luz agora.